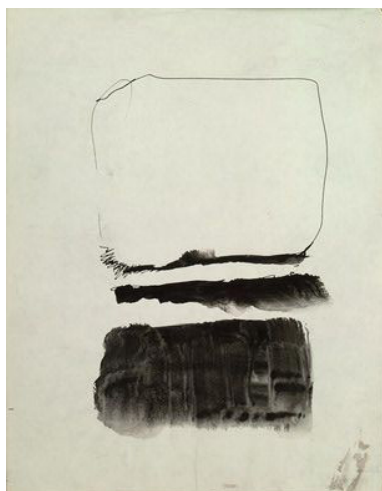

ΕΝΤΟΣ ΤΟΥ ΕΚΤΟΣ

κατειλημμένοι χώροι- διαβάσεις μιας
ανεστραμμένης ετεροτοπίας

Μπούκουρη Ελένη-Βασιλική

επίβλεψη: Γιαννούδης Σωκράτης

ΕΝΤΟΣ ΤΟΥ ΕΚΤΟΣ

κατειλημμένοι χώροι- διαβάσεις μιας
ανεστραμμένης ετεροτοπίας

Μπούκουρη Ελένη-Βασιλική

επίβλεψη: Γιαννούδης Σωκράτης

Το κείμενο αυτό γράφτηκε συνοδευόμενο από τη σκέψη όλων των τόπων και των μη-τόπων που με οδήγησαν στην ενασχόληση με το συγκεκριμένο θέμα.

Ευχαριστώ θερμά όλους όσους συνέβαλαν στην ολοκλήρωση αυτής της προσπάθειας. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στη Νάντια, τον Βαγγέλη, τον Άρη και τον Φοίβο, στη Δέσποινα Κουκλάκη και τη Χρύσα Παπασαράντου για την εμπύχωση και τις γνώσεις τους, τον Χρήστο Φιλλιπίδη για την πολύτιμη βοήθεια και τις προτάσεις του και φυσικά τον υπεύθυνο καθηγητή μου, Σωκράτη Γιαννούδη, για την υποστήριξη και τη συμβολή του κατά τη διάρκεια της έρευνας.

περιεχόμενα

0.0 εισαγωγή	σελ. 11
1.0 για την ετεροτοπία	σελ. 15
1.1 η έννοια της ετεροτοπίας	σελ. 15
1.2 η ετεροτοπία ως μετάβαση	σελ. 20
1.3 σύγχρονες ετεροτοπικές συνθήκες	σελ. 24
2.0 για τον κατειλημμένο χώρο στην Ελλάδα_ ιστορικές αθηναϊκές πολιτικές καταλήψεις και καταλήψεις στέγης	σελ. 29
3.0 για την κατάληψη και την εξαίρεση	σελ. 37
3.1 αστικοί θύλακοι	σελ. 37
3.2 αστικές αποτυπώσεις της έννοιας της εξαίρεσης	σελ. 41
3.3 η εξαίρεση στην περίπτωση του κατειλημμένου χώρου	σελ. 46
3.3.1 επανοικειοποίηση του νεοκλασικού κατειλημμένου χώρου	σελ. 50
3.3.2 κατειλημμένα παράθυρα	σελ. 56
συμπερασματικά	σελ. 64
βιβλιογραφία	σελ. 67

0.0 εισαγωγή

Εντός του εκτός

Η ερευνητική αυτή εργασία επικεντρώνεται, όπως φανερώνει και η επιλογή του τίτλου, στην προσέγγιση μιας από τις ιδιωματικές, θα λέγαμε, κτιριακές παρουσίες του αστικού περιβάλλοντος, ενός εγκιβωτισμού μιας πραγματικότητας στην πραγματικότητα της πόλης, όπως η τελευταία βιώνεται έξω από τα πλαίσια της εν προκειμένω ετερότητας. Διερευνάται λοιπόν η παρουσία των κατειλημμένων κτιρίων και συγκεκριμένα των πολιτικών καταλήψεων και καταλήψεων στέγης ως χώρων με γνωρίσματα ετεροτοπικά. Ο εγκιβωτισμός συνίσταται στην εξέλιξη μίας ‘αφήγησης’ εντός, αλλά ουσιαστικά και εκτός της επικρατούσας ‘αφήγησης’ του κτισμένου, καθώς και του άκτιστου δημόσιου χώρου της μητρόπολης. Κατά συνέπεια, η εγκιβωτιστική ‘αφήγηση’ των κατειλημμένων κτιρίων εκτυλίσσεται άλλοτε διακριτά από το ‘εκτός’ τους και άλλοτε εγγύτερα σε αυτό, αναπτύσσοντας διόδους και συρραφές με τη γειτονιά και την πόλη.

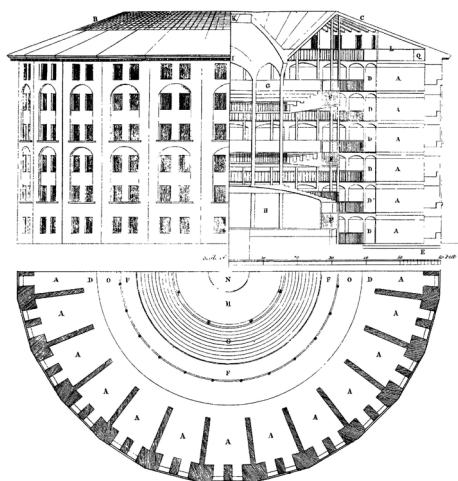
Εκκινώντας, έτσι, από την ετεροτοπική διάσταση του κατειλημμένου χώρου, οδεύουμε, εν συνεχεία, προς την αναζήτηση της διαπερατότητας των ορίων του. Επιχειρείται η ανάγνωση του πορώδους των πολιτικών καταλήψεων και καταλήψεων στέγης, καθώς και της σχέσης τους με τις έννοιες της μετάβασης, της εξαίρεσης, των πρακτικών αστικού ελέγχου και καταστολής.

Η συλλογή του ερευνητικού υλικού βασίζεται σε βιβλιογραφική και διαδικτυακή έρευνα και η επεξεργασία του πραγματοποιείται μέσω της αναλυτικής μεθόδου.

Το κείμενο επιμερίζεται σε τρία κεφάλαια:

Στο πρώτο κεφάλαιο αναλύεται ο όρος 'ετεροτοπία', καθώς και ζητήματα μεταβάσεων στα ετεροτοπικά περιβάλλοντα. Επίσης, αναζητούνται οι σύγχρονες ετεροτοπικές συνθήκες και το πώς αναδύονται στην πόλη, ανατρέποντας τη χωροχρονική της κανονικότητα. Το δεύτερο κεφάλαιο συστήνει τα κυριότερα ιστορικά καταληψιακά εγχειρήματα της πόλης της Αθήνας, αναδεικνύοντας το αστικό τους ιδίωμα, και παρέχει, στο τρίτο κεφάλαιο πλέον, την αφετηρία αναζήτησης του υλικού και εννοιολογικού πορώδους μιας ετεροτοπικής, αλλά και ανεστραμμένης, όπως θα δούμε, πραγματικότητας.

Στόχος της εργασίας είναι η διερεύνηση των ετεροτοπικών ορίων του κατειλημμένου κτιρίου, καθώς και των μέσων διάτηρησης των ορίων αυτών από τις διαδικασίες καταστολής των ιδιότυπων αστικών εξαιρέσεων.

1. Το Πανοπτικό του Bentham
2. Kowloon Walled City, Hong Kong 1989

1.0 για την ετεροτοπία

1.1 η έννοια της ετεροτοπίας

Η ανάγνωση του κατειλημμένου χώρου, το 'ίδιωμα' του οποίου θα επιχειρήσουμε να μελετήσουμε, συνδέεται άμεσα με την έννοια της ετεροτοπίας. Μέσα από τον εντοπισμό των χαρακτηριστικών που διακρίνουν μια ετεροτοπική συνθήκη, θα διαπιστώσουμε ότι και ένας κατειλημμένος χώρος υφίσταται και δρα ετεροτοπικά εντός του αστικού περιβάλλοντος. Συνδέοντας τις καταλήψεις με την ετεροτοπία, επιδιώκουμε την ανάδειξη της παρουσίας των κατειλημμένων κτιρίων στην πόλη ως χώρων πραγματικών, όμως παράλληλα και μεταβατικών προς νέες εκδοχές της πραγματικότητας.

Στην προσπάθεια κατανόησης, λοιπόν, αυτής της κεντρικής για την προσέγγισή μας έννοιας, η οποία εισάγεται για πρώτη φορά από τον Michel Foucault, και για να προσεγγίσουμε την ανάλυση και τη σύνδεσή της με τους κατειλημμένους χώρους που θα μας απασχολήσουν στη συνέχεια, ανατρέχουμε στον ορισμό του ίδιου:

ετεροτοπίες ορίζονται οι τόποι οι υπαρκτοί, λειτουργικοί και σχεδιασμένοι 'εντός του θεσμού', κάποτε και εντός της κοινωνίας, οι οποίοι αποτελούν κάποιο είδος αντι-θέσεων, πραγματοποιημένων ουτοπιών, 'εντός των οποίων οι πραγματικές θέσεις, όλες οι υπόλοιπες πραγματικές θέσεις που μπορεί κανείς να βρει στο εσωτερικό μιας κουλτούρας αντιπροσωπεύονται ταυτόχρονα, αμφισβητούνται και ανατρέπονται'.¹

1 Foucault M., *Of Other Spaces: Utopias and Heterotopias*, <http://web.mit.edu>, μτφρ. Jay Miskowicz, σ. 3

Οι ουτοπικοί χώροι τώρα σκιαγραφούνται από τον Foucault ως 'θέσεις χωρίς πραγματικό τόπο', σε μια σχέση 'άμεσης ή αντίστροφης αναλογίας' με την κοινωνία, εκφράζοντας είτε μια εξιδανικευμένη είτε μια δυστοπική εκδοχή της.²

Επομένως, οι ετεροτοπίες διακρίνονται από τους χώρους της ουτοπίας, καθώς ενυπάρχουν στην κοινωνία. Αυτό που τις διαφοροποιεί, βέβαια, από την κοινωνική οργάνωση και ζωή, είναι η αντίθεσή τους προς τη χωρική εξουσία, όπως αυτή διαμορφώνεται από την εκάστοτε 'δεσπόζουσα τάξη'. Έτσι, η συσχέτιση με τους χώρους του πραγματικού τις καθιστά 'έξωτερικές της δεσπόζουσας τάξης'³, ενώ και εσωτερικά διέπονται από τη συντέλεση μίας αλληπάλληλης γέννησης και αναίρεσης τάξεων και τελικά την αέναη δημιουργία μίας 'αντι- τάξης', στο όριο της αταξίας, γεμάτης 'ασυμβατότητες και εντάσεις'.⁴

Αναζητώντας πιο συγκεκριμένα τα αντιπροσωπευτικά γνωρίσματα και περιβάλλοντα των ετεροτοπικών συνθηκών στις οποίες εν συντομία εισαχθήκαμε, εντοπίζουμε και επισημαίνουμε τις ετεροτοπικές αρχές που διατυπώνει ο Foucault στο διάσημο κείμενό του Περί αλλοτινών χώρων⁵. Αφού εκφράσει την πεποίθησή του για τη διαχρο-

από το *Des espaces Autres*, (διάλεξη στη λέσχη αρχιτεκτονικών μελετών, 14 Μαρτίου 1967), *Architecture, Mouvement, Continuité*, τεύχος 50, Οκτώβριος 1984

Το κείμενο για τις ετεροτοπίες γράφτηκε από τον Foucault στην Τυνησία το 1967. Μόλις το 1984 επέτρεψε τη δημοσίευσή του.

2 ό. π.

3 Σταυρίδης Σ., *Μετέωροι χώροι της ετερότητας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2010, σ. 220

4 ό. π., σ. 218, 219

5 Foucault M., *Of Other Spaces: Utopias and Heterotopias*, ό. π., σ. 4- 9

νικότητα των ετεροτοπικών συνθηκών, αλλά και την απουσία, ίσως, μιας περίπτωσης καθολικής εμφάνισής τους, ο Γάλλος φιλόσοφος αναγνωρίζει στις ετεροτοπίες:

_την αναστολή κάθε νόρμας συμπεριφοράς. Διακρίνει, μάλιστα, δύο ετεροτοπικούς τύπους, τις ετεροτοπίες της κρίσης και της απόκλισης. Οι πρώτες αφορούν τόπους προνομιούχους, ιερούς ή απαγορευμένους, οι οποίοι 'απευθύνονται' σε άτομα σε κρίση με την κοινωνία ή το περιβάλλον τους (π.χ. εφήβους ή ηλικιωμένους). Περιλαμβάνουν κυρίως ετεροτοπίες που τείνουν να εκλείψουν και να αντικατασταθούν από τις ετεροτοπίες της παρέκκλισης, οι οποίες σχετίζονται με συμπεριφορές παρεκκλίνουσες ως προς το μέσο όρο και αφορούν χώρους όπως οι φυλακές και οι ψυχιατρικές κλινικές.

_την καθορισμένη λειτουργία- αντανάκλαση της κοινωνίας. Κάθε ετεροτοπία επιτελεί τη λειτουργία της σε σύμπλευση με το πολιτισμικό πλαίσιο στο οποίο διαχρονικά εντάσσεται. Ο Foucault αναφέρει το κοιμητήριο ως χαρακτηριστικό παράδειγμα ετεροτοπίας που υπέστη μεταβολές εκτυλισσόμενες παράλληλα με αυτές της δυτικής κουλτούρας στην ταφή των νεκρών.

_τη συμπαράθεση, σε πραγματικό τόπο, πολλών ασύμβατων χώρων ταυτόχρονα. Γίνεται λόγος για το θέατρο, τον κινηματογράφο, αλλά και τον κήπο σαν τον παλαιότερο, ίσως, πυκνωτή της κοσμικής ολότητας.

_τη σύνδεση με τμήματα του χρόνου σε ρήξη με τον 'παραδοσιακό' χρόνο. Εδώ αντιστοιχούν παραδείγματα 'ετεροχρονιών', όπως τα μουσεία και οι βιβλιοθήκες.

_τη δύσκολη προσπελασιμότητα. Οι ετεροτοπίες προϋποθέτουν ένα σύστημα 'διάνοιξης και περίκλεισης', ούτως ώστε να επιτυγχάνουν κάθε φορά τον έλεγχο της πρόσβασης, τη διαπερατότητα, αλλά και την απομόνωσή τους. Η είσοδος στους ετεροτοπικούς χώρους πραγματοποιείται, συνήθως, είτε υποχρεωτικά (π.χ. στρατώνας, φυλακή) είτε μέσω κάποιας διαδικασίας- τελετουργικού (π.χ. μουσουλμανικά χαμάμ).

_την επιτέλεση κάποιας λειτουργίας σε σχέση με τον υπόλοιπο χώρο, με δύο ακραία αντιθετικά ενδεχόμενα ετεροτοπιών, αυτών της ψευδαισθησης ή του πραγματικού. Και στις δύο εκδοχές (δίνονται τα παραδείγματα του οίκου ανοχής και της 'πρωτοαποικιακής' οργάνωσης του 17^{ου} αιώνα), οι ετεροτοπικές συνθήκες κατορθώνουν να επηρεάσουν τον τρόπο βίωσης του πραγματικού χώρου, ως περισσότερο ψευδαισθητικού ή απορυθμισμένου αντίστοιχα.

Θα λέγαμε ότι, τόσο η εσωτερική πραγματικότητα των ετεροτοπιών όσο και η εξωτερική θεώρησή τους, αποκαλύπτουν την ιδιότητα κάθε ετεροτοπικής συνθήκης να διαθέτει χώρο και χρόνο σε διαδικασίες μεταβατικές προς την επίτευξη της ετερότητας. Αυτή η μη κανονικοποιητική **μετάβαση**, ο πειραματισμός, ανανεούμενης διάρκειας παραμονής, στο χωροχρονικό ενδιαμέσο, αναδεικνύει το ρόλο της ετεροτοπίας ως ασυνέχειας, η οποία καταλαμβάνει τη θέση ενός ρήγματος, διαφεύγοντας, έτσι, συμβολικά (και κάποτε και υλικά, όπως στην περίπτωση ενός πλοίου) τον εντοπισμό της σε ορισμένο έδαφος και διαμορφώνοντας, αντ' αυτού, ένα 'κινούμενο υπόβαθρο' πολλαπλών τόπων και χρονικοτήτων. Οι μεταβάσεις, επομένως, παρέχουν στη γέννηση της νέας κοινωνικής συνθήκης το περιθώριο της αμφισβήτη-

τησης και της ‘εκτροπής’, χωρίς τη συγκρουσική βεβαιότητα, όμως ‘με όλη τη δύναμη και την ένταση που μπορεί να παράγει μια κοινωνική πρακτική στο όριο’.⁶

Σε αυτό το σημείο, βέβαια, θα ήταν χρήσιμο να επισημάνουμε την παρατήρηση του Σταύρου Σταυρίδη για τη σχέση της ετεροτοπίας με τη **ρήξη**. Πέρα, λοιπόν, από την εσωτερική ‘ανατρεπτική’ ιδιότητα των ετεροτοπικών μεταβάσεων και παράλληλα με αυτήν, η ύπαρξη των ετεροτοπιών ορίζει κάποτε την **χωρική τάξη**. Και αυτό διότι, καθώς οι ετεροτοπίες ‘αντιστρέφουν’, όπως είδαμε, τους τόπους του πραγματικού, αναπαράγουν κατά μια έννοια την υφιστάμενη τάξη, ήδη μέσα από τη διάκρισή τους από το ‘φυσιολογικό’, άρα και ως εν δυνάμει αντικοινωνικά και μη αποδεκτά περιβάλλοντα.⁷ Χαρακτηριστικό παράδειγμα της κρίσιμης συνάρθρωσης χώρου και εξουσίας για τη φουκωική αντίληψη της ετεροτοπίας, οι χώροι της φυλακής και του ασύλου, αντιπροσωπεύουν αυτή τη διττή θέση του ‘ρυθμιστή της απόκλισης’, καθώς, εκτός και εντός της τάξης ταυτόχρονα, εγκολπώνουν τη θεραπεία και το σωφρονισμό που ακολουθεί την ταξινομητική πειθαρχία εντός των ορίων του κοινωνικού.⁸ Από την άλλη, ένας χώρος όπως η φυλακή, συνδεδεμένος με την ανάδειξη προτύπων αντίστοιχων του πανοπτικού του Bentham, εξηγεί ο Σταυρίδης, ίσως να μην συνιστούν μόνο πειραματικούς τόπους ‘μιας

6 Σταυρίδης Σ., *Οι χώροι της ουτοπίας και η ετεροτοπία: Στο κατώφλι της σχέσης με το διαφορετικό*, περιοδικό **Ουτοπία**, τεύχος 31, 1998, σ. 60, 63

7 Σταυρίδης Σ., *Μετέωροι χώροι της ετερότητας*, ό. π., σ. 218

8 ό. π., σ. 218

νέας τάξης για την παραδειγματική τακτοποίηση του έξω⁹, αλλά και πεδία εμπειριών συγκρουσιακής δυναμικής απέναντι στην ετεροτοπία του εγκλεισμού και εμπειριών ‘δυνάμει απόδρασης του διαφορετικού που περικλείει η φυλακή προς τα έξω’¹⁰. Εμπειρίες, λοιπόν, που καταλύουν, έστω και για λίγο, τον εγκλεισμό ‘ως μορφή τιμωρίας ή διαπαιδαγώγησης’, επιβεβαιώνουν την αντιφατική εντέλει, διττή λειτουργία των ετεροτοπικών συνθηκών, καθώς και τη θέση του K. Hetherington για την ταυτόχρονη παρουσία δύο πυρήνων, ελευθερίας και ανελευθερίας, σε κάθε ετεροτοπικό χωροχρόνο.¹¹

1.2 η ετεροτοπία ως μετάβαση

Η μεταβατική υπόσταση της ετεροτοπίας για την οποία έγινε ήδη λόγος, γίνεται περισσότερο κατανοητή μέσα από τους ενδιάμεσους χώρους- περάσματα που αποκαλούμε **κατώφλια**.¹² Τα κατώφλια, ακόμα και στην ελάχιστη έκτασή τους, σηματοδοτούν τη μετάβαση από ένα χώρο σε ένα άλλο. Κατά τη διάρκεια της μετάβασης αυτής, ‘συντελείται ένας μετασχηματισμός’, ο οποίος αποκτά χώρο και χρόνο διακριτό ως προς το χώρο προέλευσης, αλλά και το χώρο προορισμού. Συγχρόνως, τίθεται σε διαδικασία μετάβασης και η ίδια η **ταυτότητα** του ατόμου που διαβαίνει το κατώφλι.

9 Σταυρίδης Σ., Οι χώροι της ουτοπίας και η ετεροτοπία, ..., ό. π., σ. 64

10 ό. π.

11 Hetherington K., *The Badlands of Modernity: Heterotopia and Social Ordering*, Routledge, London 1997

12 ό. π., σ. 58

Ο ανθρωπολόγος Van Gennep¹³, μελετώντας το τυπικό των εκδηλώσεων μετάβασης, τις ονόμασε ‘διαβατήριες τελετές’, οι οποίες ‘συνοδεύουν οποιαδήποτε αλλαγή κατάστασης, κοινωνικής θέσης και ηλικίας’.¹⁴ Ακόμη, διακρίνει τρεις φάσεις σε μια διαβατήρια τελετή. Σε πρώτη φάση, λοιπόν, το άτομο ‘αποχωρίζεται από την υπόλοιπη κοινότητα παραιτούμενος ή και εξοριζόμενος από τα προνόμια, τις υποχρεώσεις και τα γνωρίσματα που συνόδευαν τη μέχρι τότε κοινωνική του ταυτότητα’. Ακολούθως, μετέχει σε ένα σύνολο μεταβατικών εμπειριών, κατά τη διάρκεια των οποίων ‘βρίσκεται στο όριο, στο κατώφλι μιας ταυτότητας που ακόμα δεν έχει’. Ο όρος που χαρακτηρίζει αυτή τη φάση για τον Van Gennep είναι ακριβώς αυτός της **οριακότητας** (liminality), από τον λατινικό όρο *limen*, δηλαδή κατώφλι.¹⁵

Η οριακότητα αυτή, καθώς απογυμνώνει το άτομο από διαφοροποιητικά χαρακτηριστικά και κοινωνικό προσδιορισμό, το εξάγει επίσης από ‘την τάξη της κοινωνίας’, ‘από την κλίμακα και τις ιεραρχίες της’.¹⁶ Ως εκ τούτου, το μετέωρο του πέρασματος λειτουργεί εξισωτικά για όσους βιώνουν το οριακό πέρασμα προς κάποια πιθανή νέα κοινωνική ταυτότητα. Τα γνωρίσματα των ταυτοτήτων αναδιαμορφώνονται, κάποτε αναστέλλονται και συχνά αντιστρέφονται, όπως άλλωστε και οι ετεροτοπικές πραγματικότητες σε σχέση με τους

13 Van Gennep A., *The Rites of Passage*, Routledge, London 1909 όπως εμφανίζεται στο

Turner V., *The Ritual Process*, Cornell University Press, N.Y. 1969, σ. 94, 95

14 Σταυρίδης Σ., *Προς μία ανθρωπολογία του κατωφλίου*, περιοδικό Ουτοπία, τεύχος 33, 1999, σ. 113

15 ό. π.

16 ό. π.

υπόλοιπους χώρους του πραγματικού. Τα δρώ-
ντα υποκείμενα των τόπων μετάβασης βρίσκονται
ουσιαστικά μεταξύ ταυτοτήτων, με την παραμονή
στο ενδιάμεσο να αποτελεί περισσότερο άσκηση
σε μια νέα υποκειμενικότητα παρά αμετάκλη-
τη απόκτηση μιας νέας ταυτότητας. Οι διαβά-
σεις προς νέες ταυτότητες, οι μεταβατικές αυτές
εμπειρίες, ως ιδιαίτερα κρίσιμες για την αναπα-
ραγωγή ή την ανατροπή ενός κοινωνικού καθε-
στώτος, αποτελούν κατώφλια επιτηρούμενα από
το σύνολο των κοινωνιών, σε μια απόπειρα περι-
ορισμού της εκτροπής, της απώλειας του προσα-
νατολισμού και της αστοχίας'.¹⁷ Όπως είδαμε, η
πλήρης απώλεια ή αναστολή της ταυτότητας του
μετεωριζόμενου διαβάτη θέτουν σε κίνδυνο την
κοινωνική τάξη. Η εγκατάλειψή της ενδέχεται να
συμβαίνει εκτός νόμου, επομένως και σε πλαί-
σια εν δυνάμει εκτός προσδιορισμένων χωροχρο-
νικών ορίων.

Οι μετέωρες ταυτότητες των κατωφλίων, σε συν-
δυασμό με τη δημιουργία σχέσεων αλληλεγγύης
μεταξύ των προς μύηση ατόμων, αποτελούν έτσι
συνθήκες εν δυνάμει αμφισβήτησης της όποιας
εδραιωμένης ιεραρχίας.

Το κατώφλι είναι το ίδιο μια εμπειρία που απο-
κλείεται να αφήσει τα πράγματα όπως ήταν πριν,
χωρίς να τα επηρεάσει. Αυτό δε σημαίνει ότι πά-
ντα στο κατώφλι συντελούνται ανατροπές, ορια-
κές αναδιατάξεις, νέες μορφές κοινωνικότητας
και σχέσεων. Ίσως γι' αυτό πρέπει να διακρίνουμε
το ειδικό εκείνο κοινωνικό καθεστώς κατωφλίου,
χρονικού και χωρικού, που πρέπει να ονομάσου-

17 Σταυρίδης Σ., *Μετέωροι χώροι της ετερότητας*, ό. π., σ. 224

Ο μετεωρισμός στην ταυτότητα του ‘διαβάτη’ στο ιδιότυπο και διευρυμένο χωροχρονικό κατώφλι το οποίο συνιστά μια εκδοχή ετεροτοπίας, σε αντίθεση με την ανάλογη μετάβαση διαμέσου των περασμάτων που φυλάσσονται αυστηρά, με σκοπό την εξασφάλιση της ομαλότητας στην κοινωνική αναπαραγωγή, εμπεριέχει την πιθανότητα της διαφυγής. Οι διαδικασίες της ταυτοποίησης αμφισβητούνται, τίθενται σε κρίση και εμπεριέχουν την πιθανότητα της διαφυγής, ακριβώς όπως και η χωρική και χρονική ταυτότητα της ετεροτοπίας.

Η ανάλυση του Van Genner για τις διαβατήριες τελετές ολοκληρώνεται με την τρίτη και τελευταία φάση της κοινωνικής επανενσωμάτωσης των ατόμων, με νέα πλέον ταυτότητα, στο βαθμό βέβαια που επιτεύχθηκε η διάσχιση του κατωφλιού.

Είδαμε ότι η ετεροτοπία, ως πεδίο γέννησης πειραματικών κοινωνικών συνθηκών, σχέσεων, δεσμών και εμπειριών, αλλά συγχρόνως και συμπτύκνωσης ουτοπικών πρακτικών και κοινωνικών αντιστάσεων-τροχοπέδη στην πραγματοποίηση των πρακτικών αυτών, τις ‘εντάσσει’ στο χωροχρονικό ενδιάμεσο. Παράλληλα, κάνοντας λόγο για κατώφλι, δεν αναφερόμαστε σε σύνορο, αλλά σε όριο μεταβατικής ‘υφής’ που περικλείει δυναμική ικανή να αμφισβητήσει την προέλευση και τον προορισμό και ίσως και να εκτρέψει τον τελευταίο προσεγγίζοντας την ετερότητα. Τα θε-

18 Σταυρίδης Σ., *Οι χώροι της ουτοπίας και η ετεροτοπία*,..., ό. π., σ. 60

μελιώδη αυτά χαρακτηριστικά της ετεροτοπικής συνθήκης τη διαφοροποιούν από τους τόπους του πραγματικού, καθώς και από εκείνους της ουτοπίας. **Θα λέγαμε, ακόμη, πως στοιχειοθετούν, κατά μία έννοια, την ιδιότητα του πορώδους της ετεροτοπίας, της οριοθέτησης η οποία προσπαθεί να διαφύγει από τις απαραβίαστες περιφράξεις.**

1.3 σύγχρονες ετεροτοπικές συνθήκες

Στην αναζήτηση τώρα των σύγχρονων ετεροτοπικών συνθηκών, εστιάζουμε σε εκείνες που, όπως και στις θεωρήσεις που προηγήθηκαν για τα κατώφλια- ετεροτοπίες, αμφισβητούν και αναθεωρούν κάποτε τα όρια με το δημόσιο χώρο και το συλλογικό έλεγχό του. Καθώς οι ετεροτοπικοί χρόνοι μεταβάλλονται διπτά μέσα από την εξέλιξη του περίγυρου, αλλά και μέσα από τους ετεροχρονισμούς κάθε ετεροτοπίας (παραβίαση της συμβατικής διαχείρισης του χρόνου όσον αφορά τη ροή, το ρυθμό ή τη φορά του¹⁹), οι σύγχρονες ετεροτοπίες αφορούν τόσο την ανάδειξη εμπειριών και σχέσεων αντιεραρχικής λογικής εντός τους όσο και νέες μορφές 'δημόσιας χρήσης και κοινής ζωής'²⁰.

Κάπου εδώ θα ήταν χρήσιμο να αναφερθούμε στην προσέγγιση του Henri Lefebvre για τα ετεροτοπικά πειράματα στην πόλη. Για τον θεωρητικό που ασχολήθηκε με την αντικουλτούρα και τις απόπειρές της για ένταξη του ουτοπικού στοιχεί-

19 ό. π., σ. 55

20 Σταυρίδης Σ., *Μετέωροι χώροι της ετερότητας*, ό. π., σ. 230

ου στην καθημερινότητα²¹, η πολύπλοκη κοινωνική κατασκευή του αστικού χώρου εδράζεται στην 'κοινωνική παραγωγή των νοημάτων'.²² Εξηγεί ότι η ετεροτοπία δε συνιστά αποτέλεσμα κάποιας οργανωμένης δράσης, αλλά των προσπαθειών και πρακτικών βελτίωσης της καθημερινότητας. Κάπως έτσι, οι **ετεροτοπικοί χώροι**, εν δυνάμει συλλογικότητες ποικίλων ετεροτοπικών γνωρισμάτων, **αναδύονται παντού**, με στόχο τη μαζικότερη και πιο ριζική διεκδίκηση της ζωής στην πόλη, αίτημα που εξέφρασε και ο ίδιος στο έργο του Δικαίωμα στην πόλη.²³

Οι πειραματικές συλλογικές και ατομικές **ταυτότητες**, λοιπόν, 'συνδιαλέγονται' με την ετερότητα, με συλλογικές διεκδικήσεις και δράσεις που πραγματοποιούν, σε 'έκτακτη' ή και πιο μόνιμη σχέση με την πόλη. Οι ετεροτοπικές πρακτικές και η ετερογένεση που κάποτε αναδύεται διέπονται από συγκρουσιακή, όπως είδαμε, δυναμική, η οποία συχνά εντοπίζεται στο αστικό πεδίο και ανατρέπει τη μητροπολιτική τάξη. Έτσι, οι δοκίμες της ταυτότητας επεκτείνονται σε δοκιμές χωρικών ταυτοτήτων και ακόμη θέτουν σε κρίση, μέσα από τα πειράματα που διεξάγονται, πολιτικές ταυτότητες και μορφές έκφρασης και διαβούλευσης.²⁴

21 Σούζας Ν., *Σταμάτα να μιλάς για θάνατο μωρό μου, πολιτική και κουλουρά στο ανταγωνιστικό κίνημα στην Ελλάδα*, σ. 42- 45

22 ομάδα του εργαστηρίου Συναντήσεις και συγκρούσεις στην πόλη, *Urban Conflicts*, Θεσσαλονίκη 2015, σ. 17

23 Harvey D., *Εξεγερμένες πόλεις, Από το δικαίωμα στην πόλη στην επανάσταση της πόλης*, ΚΨΜ, Αθήνα 2013, σ. 23, 33, 34

24 Σταυρίδης Σ., *Μετέωροι χώροι της ετερότητας*, ό. π., σ. 224, 225, 228

Ο **δημόσιος χώρος** διαφεύγει τη χωροχρονική κανονικότητα και επαναπροσδιορίζεται ως διευρυμένα κοινόχρηστος, καθώς περιλαμβάνει **όψεις του δημόσιου**, οι οποίες αφορούν κοινωνικές ομάδες ποικίλων ταυτοτήτων, συχνά αποκλεισμένων από το αστικό περιβάλλον.

Ο Lefebvre προειδοποιεί, βέβαια, για την ευθραυστότητα των ετεροτοπικών πρακτικών οι οποίες, παρ' όλη την ορμητικότητα που ενδέχεται να τις διακρίνει, βρίσκονται αντιμέτωπες με τις κυρίαρχες επιλογές επιβολής της 'χωρικής τάξης του καπιταλισμού και του κράτους', τη λεγόμενη 'ίσοτοπία'.²⁵ Έτσι οι ετεροτοπικοί χώροι, δίχως την ύπαρξη, τελικά, ενός ευρύτερου κινήματος ανατροπής της αχαλίνωτης και 'βάνουσης', όπως χαρακτηριστικά σχολιάζει ο Harvey, 'φιλευθεροποίησης του διεθνούς καπιταλισμού', ενδέχεται να υποσκελίζονται από την 'κυρίαρχη πρακτική'.²⁶

Αυτό που επιδιώκεται, πάντως, μέσα από τα σύγχρονα ετεροτοπικά πειράματα που μας απασχολούν, είναι **η κατάργηση των αστικών περιφράξεων, σε μια απόπειρα προσέγγισης του πορώδους ορίου των ετεροτοπικών χώρων των κατωφλιών, καθώς, όσο περισσότερα τα περάσματα τόσο δυναμικότερες οι ταυτότητες που συνυπάρχουν και συνδιαλέγονται στο δημόσιο χώρο**. Όπως διατυπώνει ο Σ. Σταυρίδης:

25 Ό. π., σ. 34

26 Ό. π., σ. 26

‘μία πόλη των κατωφλιών θα μπορούσε να αντιπροσωπεύει τη χωρικότητα μιας κουλτούρας του δημόσιου με αμοιβαία εμπλεκόμενες, αλληλένδετες ταυτότητες’.²⁷

Διαβάζουμε, τέλος, από τον ίδιο πως οι προσπάθειες αποτροπής των περιφράξεων όσον αφορά δημόσιους υπαίθριους χώρους της Αθήνας, πέτυχαν τη ματαίωση της καθιέρωσης ελεγχόμενης εισόδου ή και της ιδιωτικοποίησης της χρήσης τους, με ‘κοινή πρόθεση την ελέγχουσα περίμετρο που απέδιδε συγκεκριμένο **πρωτόκολλο χρήσης** στον περιφραγμένο χώρο (αίροντας έμμεσα ή άμεσα το δημόσιο χαρακτήρα του) να την αντικαταστήσει μια **πορώδης οριοθέτηση του χώρου με στοίχημα τη διάπλαση της κοινής χρήσης του**’²⁸.

Εντάσσοντας, για πρώτη φορά στην εργασία αυτή, τον χωρικό προσδιορισμό της πόλης της Αθήνας, θα επιχειρήσουμε, στο ακόλουθο κεφάλαιο, να παρουσιάσουμε τα χαρακτηριστικά των χώρων εκείνων με την κρισιμότερη, ίσως, αστική σχέση με τις περιφράξεις τους, είτε φυσικές είτε εννοιολογικές. Σκοπό μας αποτελεί η ανάδειξη της εγγραφής της αστικής ετεροτοπικής συνθήκης των κατωφλιών και των πειραμάτων στην ‘κατειλημμένη συνθήκη’, όπως αυτή εμφανίζεται σε ιστορικές πολιτικές καταλήψεις και καταλήψεις στέγης του κέντρου της Αθήνας.

27 Stavrides S., *Heterotopias and the experience of porous urban space* στο K. Franck και Q. Stevens, *Loose space. Possibility and Diversity in Urban Life*, Λονδίνο, 2007, σ. 174

28 Σταυρίδης Σ., *Μετέωροι χώροι της ετερότητας*, ό. π., σ. 227

Μοναξιά, τέλος!

3. 16/4/1988,
η επόμενη της κατάληψης στο αρχοντικό Λέλας Καραγιάννη
κάλυψη των στεγαστικών αναγκών για όλους

2.0 για τον κατειλημμένο χώρο στην Ελλάδα_ ιστορικές αθηναϊκές πολιτικές καταλήψεις και καταλήψεις στέγης

Η πρώτη εγχώρια κατάληψη στέγης πραγματοποιείται το 1981 στο κέντρο της Αθήνας, στην οδό Βαλτετσίου 42 στα Εξάρχεια. Πρόκειται για ένα εγχείρημα πρωτοφανές για τα ελληνικά δεδομένα, το οποίο εισάγει μια **‘αντικανονική’** πρακτική σε θέματα της καθημερινής ζωής, με καίριο εκείνο της στέγασης, ζήτημα οξυμένο μετεμφυλιακά και αμφιλεγόμενα επιλυμένο μέσω της γνωστής διαδικασίας της αντιπαροχής.²⁹ Οι στεγαστικές αντιλήψεις, με εμφανείς τις επιρροές από τα γεγονότα του Μάη του ’68 και τα μετέπειτα κινήματα σε Ευρώπη και Βόρεια Αμερική³⁰, συστήνουν έμπρακτα στην πρωτεύουσα λογικές, όπως είναι η **‘αυτοδιεύθυνση της καθημερινότητας’**³¹ και η άμεση **αξιοποίηση ανενεργών κελυφών** για την κάλυψη στεγαστικών αναγκών.

Παράλληλα, η ανάγκη στέγασης πολιτικών- πολιτιστικών δραστηριοτήτων σαφώς αντιτιθέμενων στην Αθήνα της εντεινόμενης ‘καταστολής, επιτήρησης και γιαποποίησης’³² και η ολιστική προσέγγιση αντιπαράθεσης και ρήξης με την κρατική εξουσία και οτιδήποτε τη φέρει και την αναπαράγει αρχίζει να αρθρώνει, το διάστημα **1988- 1991, το πρώτο δίκτυο** καταλήψεων, με κάθε προσπάθεια να διαθέτει ‘ιδίωμα’, τις δικές της, δηλαδή, θεωρητικές τάσεις και επιρροές. Έτσι, την κατά-

29 Καλαμαράς Π., *Πατησίων και Στουρνάρη γωνία*, Ελευθεριακή κουλτούρα, Αθήνα 2013, σ. 66, 67

30 περισσότερα για το ‘παγκόσμιο ‘68’ στο

Σούζας Ν., *Σταμάτα να μιλάς για θάνατο μωρό μου*, ό. π., σ. 42- 45

31 Καλαμαράς Π., *Πατησίων και Στουρνάρη γωνία*, ό. π., σ. 67

32 ό. π., σ. 69

ληψη της *Βαλτετσίου* θα ακολουθήσουν ιστορικές καταλήψεις, η *Λέλας Καραγιάννη* (1988, Κυψέλη), η *Πάτμου και Καραβία* (1989) και η *Βίλλα Αμαλίας* (Λ. Αμαλίας 56, 1989 και από το 1990, Αχαρνών και Χέυδεν). Οι δύο πρώτες αποτελούν τις μακροβιότερες περιπτώσεις καταλήψεων στον ελλαδικό χώρο. Είχαν προηγηθεί οι καταλήψεις στέγης *Βίλλα Στέλλα* στο Νέο Ηράκλειο και *Κτήμα Δρακοπούλου* στα Πατήσια, η κατάληψη του *Φωτεινείου* (Γ' Σεπτεμβρίου και Πολυτεχνείου) και του κτιρίου της *Χαριλάου Τρικούπη 91* το 1985.

Μετά και τις πολυτεχνειακές συγκρούσεις του 1990, όταν είχαν ήδη εκδηλωθεί ιστορικές συγκρούσεις με τις δυνάμεις καταστολής και είχε αναδυθεί η προβληματική του αδιεξόδου μίας δράσης σποραδικής και αυτοαναφερόμενης, καθώς και την αστυνομική εισβολή με τις συλλήψεις του **1994**, παραμονές του εορτασμού του Πολυτεχνείου, πραγματοποιείται το **δεύτερο κύμα** καταλήψεων. Περιλαμβάνει μεταξύ άλλων το στέκι *Ανω- Κάτω Πατησίων*, την *κολεκτίβα Λίλη*, επίσης στα Πατήσια, και την ανακατάληψη της *Φυλής* και *Φερών*.³³

Όλα τα παραδείγματα που αναφέρθηκαν, όπως και όσα ακολούθησαν, κατά τη δεκαετία του 2000 και πριν το Δεκέμβρη του 2008 (οπότε και παρουσιάζονται πολυάριθμες εστίες αυτοδιαχείρισης σε όλη την Αττική και σημειώνεται αύξηση των αντίστοιχων στεκιών και αυτοδιαχειριζόμενων χώρων πανελλαδικά³⁴), ανεξαρτήτως 'ιδιοσυγκρασίας', διάρκειας και κοινωνικοπολιτικού αντίκτυπου, διέπονται από την ίδια **επιθυμία- ανάγκη**

33 ό. π., σ. 70

34 Urban anarchy, *Αθήνα Ανοχύρωτη Πόλη, χωρική ανάλυση της εξέγερσης του Δεκέμβρη 2008*, Θεσσαλονίκη 2010

για εγγύτητα στο ιστορικό κέντρο της πόλης, καθώς ‘εκεί είναι σε τελική ανάλυση που θέλουν να γίνονται ορατά, αφού ένα από τα βασικά προβλήματα τους στην κοινωνία του θεάματος που έχουν αρχίσει να βιώνουν, είναι ότι καθιστά ‘αόρατο’ (ή οικειοποιείται κάνοντάς το μόδα) οτιδήποτε εμφανίζει την τάση να το αμφισβητεί ριζικά³⁵. Η Μαρλέν Λογοθέτη αναφέρει σχετικά:

‘το κέντρο επιλέγεται συνειδητά ως τόπος δημιουργίας καταλήψεων. Ο ιστός της πόλης άλλωστε εκτείνεται γύρω από το κέντρο και δομείται με τέτοιο τρόπο ώστε οι κάτοικοι της Αθήνας να καταλήγουν από την περιφέρεια σε αυτό για μια σειρά από δραστηριότητες. Εδώ συγκεντρώνονται και τα **κέντρα εξουσίας**. Η κλασική διαδρομή που ακολουθούν οι πορείες (Προπύλαια, Πανεπιστημίου, Ομόνοια, Σταδίου, Βουλή, με κατάληξη πάλι τα Προπύλαια) χαράσσει ένα νοητό κύκλο μέσα στην περιοχή που είναι το **‘επίκεντρο των γεγονότων’** [...]’³⁶

Τα κατειλημμένα κτίρια συγκλίνουν, επίσης, στην προσπάθεια ένταξης στις κατά περιοχή γειτονιές, το άμεσο, δηλαδή, αστικό τους περιβάλλον, αλλά και τον ευρύτερο μητροπολιτικό χώρο, με στόχο την αποφυγή της γκετοποίησης, ενδεχόμενο δι-
αρκές και ζήτημα πάντα επίκαιρο για τα εγχειρήματα εσωτερικού και εξωτερικού.

35 Καλαμαράς Π., *Πατησίων και Στουρνάρη γωνία*, ό. π., σ. 71

36 Λογοθέτη Μ., *Καταλήψεις στέγης: ταυτότητες και αναπαραστάσεις*, Ανακοίνωση στο διεθνές συνέδριο κοινωνιολογίας ‘Ετερότητα και Κοινωνία’, Αθήνα, 7- 10 Μαΐου 2003

Είδαμε ότι η **ύπαρξη κενών κτιρίων και στε-
γαστικών αναγκών**, καθώς και αναγκών στέ-
γας δραστηριοτήτων έξω από τις υφιστάμενες
δομές στάθηκαν θεμελιώδεις παράγοντες εκκίνη-
σης των εγχώριων καταληψιακών εγχειρημάτων.
Οι δραστηριότητες αυτές, λοιπόν, αναζητούσαν
πλέον, πέρα από την έκφρασή τους στο δημόσιο
χώρο και στις κινητοποιήσεις του ευρύτερου αντα-
γωνιστικού κινήματος, τη συνεχή παρουσία τους
στη μητρόπολη. Έτσι, τα κτίρια των καταλήψεων
στέγης παραλαμβάνουν σταδιακά μια καθημερι-
νή ζωή βασιζόμενη στην **αυτοδιεύθυνση**. Η 'κά-
λυψη των αναγκών βιωσιμότητας και έκφρασης
της εκάστοτε υποκειμενικότητας' πραγματώνεται
σε συνθήκες αυτοδιαχείρισης, συνδιαμόρφωσης
προτάσεων, αλληλοσυμπλήρωσης και εναλλαγής
αρμοδιοτήτων, διαμορφώνοντας μια αστική αντί-
κουλτούρα, πάντα 'σε ανατροφοδότηση' με τις εξε-
λίξεις και την 'πολιτική κουλτούρα του δρόμου', η
οποία διεκδικεί την εδραίωσή της στην πόλη όχι
μόνο αντιδρώντας, αλλά και αντί- προτείνοντας.

Η νομιμοποίηση αυτής της, ριζικά διαφοροποι-
ούμενης από τον μητροπολιτικό ρου, διαδρομής
των κατειλημμένων κτιρίων αναζητείται μέσω της
επίτευξης της κοινωνικής αποδοχής σε επίπε-
δο γειτονιάς, όπως είδαμε, συγχρόνως όμως και
μέσω της δημιουργίας χώρων ανοικτών στην 'κα-
θημερινή συνεύρεση και δράση έξω από και ενά-
ντια στο πεδίο ελέγχου των κυρίαρχων δομών'. Η
'ονοματοδοσία' των κτιρίων λειτουργεί προς αυτή
την κατεύθυνση:

‘η νέα πολιτική που εκφράζεται μέσα από τις κα-
ταλήψεις σηματοδοτείται και από τα ονόματά
τους: Όλες παίρνουν το όνομά τους από το δρόμο
στον οποίο βρίσκονται. Ο δρόμος δε δίνει πολιτι-
κό στίγμα, μόνο χωροταξικό. Με το πέρασμα του

χρόνου μια αντίστροφη διαδικασία συμβαίνει: Τα ονόματα των δρόμων σηματοδοτούν στο πλαίσιο του αντιεξουσιαστικού χώρου το πολιτικό στίγμα της κατάληψης που υπάρχει σ' αυτούς. Η επιλογή αυτή σηματοδοτεί την άρνηση κάθε αναφοράς που παραπέμπει σε κλασικές πολιτικές ταυτότητες και κλασικά οργανωτικά σχήματα³⁷

Κατά συνέπεια, η προσέγγιση της **‘κοινωνικής νομιμοποίησης’** αυξάνει την ασκούμενη επιρροή των κατειλημμένων χώρων και ‘αναχαιτίζει’ τις τάσεις επανοικειοποίησής τους σε περιπτώσεις επιχειρούμενων εφόδων- εκκενώσεων. Αναφερόμενοι στο ζήτημα των εκκενώσεων, την κυριότερη, θα λέγαμε, χωρική αποτύπωση της διαμάχης με τη νομιμότητα από τη σκοπιά του κρατικού παρεμβατισμού, αξίζει να αναφερθούμε σε ένα επιπρόσθετο κριτήριο επιλογής καταληψιακής στέγης: είναι η εύνοια ως προς το ιδιοκτησιακό καθεστώς, δηλαδή η κατάληψη κτιρίων σε νομική αδράνεια, στοιχείο επιβράδυνσης όποιας ενδεχόμενης εκκένωσης. Οι έφοδοι στους χώρους των καταλήψεων, ενέργειες δηλωτικές των προσπαθειών εξάλειψης των διαφοροποιητικών παραγόντων περιοχών εντός της πόλης μεν, αλλά με γνωρίσματα ενός αστικού ‘έτερου’, θα μας απασχολήσουν αναλυτικότερα στη συνέχεια αυτής της εργασίας. Οι κατειλημμένοι χώροι που θα αποτελέσουν το πλέον ‘εύγλωττο’ παράδειγμα για τη μελέτη των επιδράσεων των παρεμβατικών αυτών διαδικασιών, όπως βέβαια και της χρήσης των κτιρίων αυτής καθεαυτής, στη σχέση τους τόσο με την πόλη όσο και με το ίδιο το κτιριακό τους σώμα, είναι εκείνοι της αθηναϊκής καταληψιακής περιόδου

37 Λογοθέτη Μ., *Καταλήψεις στέγης: ταυτότητες και αναπαράστάσεις*, ..., ό. π.

των ετών 1988- 1991.

Παρατηρούμε ότι οι σύγχρονες ετεροτοπικές συνθήκες που αναλύσαμε εγγράφονται χαρακτηριστικά στα ιδιώματα των κατειλημμένων κτιρίων. Ως μια μονιμότερη δοκιμή κοινωνικών και πολιτικών ταυτοτήτων, οι κατειλημμένοι χώροι θέτουν σε αμφισβήτηση τα περάσματα από το δημόσιο στο ιδιωτικό και αρθρώνουν δίκτυα μέσω των κενών κτιρίων- περασμάτων τους. Βασικό άξονα αυτής της σύνδεσης, αλλά και της σύνδεσης των καταλήψεων με τον αστικό τους περίγυρο, αποτελεί το γεγονός της ιδιότυπης ένταξής τους στην καθημερινή ζωή της πόλης.

4. κάψουλα μετακίνησης: θύλακος, μη- τόπος, ετεροτοπία

3.0 για την κατάληψη και την εξαίρεση

Ο Παναγιώτης Καλαμαράς, γράφοντας για τη χωροθέτηση των κατειλημμένων κτιρίων στον ιστό της Αθήνας, διευκρινίζει πως ‘ποτέ δεν διεκδικησαν το ρόλο της ‘νησίδας ελευθερίας’, σε μια προσπάθεια αποφυγής της απομόνωσης και της αυτοαναφορικής δραστηριότητας μέσα στην πόλη.³⁸ Αναζητώντας τη θέση που καταλαμβάνουν τα κτίρια αυτά στον αθηναϊκό ιστό, θα αναλύσουμε πρώτα ορισμένες αστικές χωρικές θεωρήσεις οι οποίες, εάν δε βρίσκουν την πλήρη εφαρμογή τους στην πόλη της Αθήνας όσο σε διεθνείς μητροπολιτικές περιοχές, αποτελούν για εμάς ένα συνεπές θεωρητικό εργαλείο κατανόησης και σύγκρισης της ‘κατειλημμένης πραγματικότητας’ και του ‘εκτός’ της, εντός και γύρω από αυτήν.

3.1 αστικοί θύλακοι

Το πρότυπο των αστικών θυλάκων αποτελεί μία κυρίαρχη θεωρητική προσέγγιση της οργάνωσης και διακυβέρνησης του αστικού χώρου, ιδίως για τους θιασώτες της πόλης που συχνά χαρακτηρίζεται ‘μετανεωτερική’. Η τάξη εντοπίζεται οριοθετημένα σε **θυλάκους**, με την υπόλοιπη πόλη να επιτηρείται σαν φαινομενικά ανεξέλεγκτη επικράτεια αταξίας. Η λειτουργική αυτή οργάνωση, απόρροια της νεοφιλελεύθερης απορρύθμισης κατά το Σταυρίδη, αφορά μία ‘πόλη- αρχιπέλαγος’ έντονων χωρικών και, κατά συνέπεια, κοινωνικών διαφοροποιήσεων.³⁹ Οι διαφοροποιήσεις

38 Καλαμαράς Π., *Πατησίων και Στουρνάρη γωνία*, ό. π., σ. 71

39 Σταυρίδης Σ., *Σύγχρονη πόλη και ‘κατάσταση έκτακτης ανάγκης’ στο Σύγχρονο μηχανισμό θίας και καταπίεσης*, έκδοση της Εταιρείας Σπουδών (Ιδρυμα σχολής Μωραΐτη), Αθήνα 2006, σ. 145

σχηματίζουν 'πλέγμα χωροχρονικών ασυνεχειών', περιοχών με αυτοτελή οργάνωση και άλλων, εκτός θυλάκων, οι οποίες ελέγχονται βάσει 'ζωνών αρρυθμίας', περιοχών, δηλαδή, που χρήζουν επιτήρησης ανάλογης των 'περιστάσεων του κοινωνικού ανταγωνισμού'.⁴⁰ Η ασυνέχεια των επεμβάσεων στον αστικό χώρο δε στερείται μηχανισμών ρύθμισης για την 'επιβεβαίωση μιας κανονικότητας (π.χ. την οδική συμπεριφορά) ή τον περιορισμό μιας αυξανόμενης απροσδιοριστίας (π.χ. τα μπλόκα διαδηλωτών). Ωστόσο, η αστική πολυπλοκότητα του δημόσιου χώρου καθιστά αδύνατη την εφαρμογή επιτήρησης στο επίπεδο που την εντοπίζουμε στους θυλάκους.⁴¹

Η **οργάνωση** των θυλάκων επιτελείται μέσω της αναστολής του δικαιώματος χρήσης του δημόσιου χώρου, όπως τον ανέδειξε η νεωτερική 'πόλη-νόμος'⁴². Με την αναστολή της νομικής έννοιας των 'γενικών δικαιωμάτων' και την ανάπτυξη εντοπισμένων πλέον κανόνων⁴³, οι οποίοι λειτουργούν

40 'Ο. π., σ. 146, 147

41 'Ο. π., σ. 145

42 Η πόλη- νόμος θα ήταν η νεωτερική πόλη στην ιδανική, για τους μοντέρνους αρχιτέκτονες και πολεοδόμους, έκφασή της. Στην έκφασή αυτή, διαβάζουμε από το Σταυρίδη, οι χωρικές και νομοθετικές ρυθμίσεις συγκροτούν τους κανόνες της συλλογικής καθημερινότητας, στην οποία ο τυπικός πολίτης λειτουργεί βάσει περιορισμών και δικαιωμάτων. Η μετανεωτερική πόλη, αντίθετα, και στην ιδανική εκδοχή της διέπεται από κανόνες εντοπισμένης χωροχρονικότητας και κατηγοριοποιεί το αντικείμενο εφαρμογής των κανόνων, τον πολίτη, μέσω των θυλάκων της.

43 *Νόμος* αποκαλείται το σύστημα ερμηνείας και απονομής του δικαίου, το σύνολο των κανόνων δικαίου που ισχύουν σε μία χώρα ή/ και ρυθμίζουν τις σχέσεις σε έναν συγκεκριμένο χώρο κοινωνικής δραστηριότητας. Ο όρος αναφέρεται ακόμη στον μεμονωμένο γραπτό κανόνα δικαίου, ο οποίος αποτελεί ρητή και κατηγορηματική έκφραση της βούλησης των νομοθετικών οργάνων του κράτους και που ρυθμίζει τις σχέσεις των πολιτών μεταξύ τους και με την πολιτεία. Εκφραστές των κανόνων δικαίου είναι οι δικαστικοί και η αστυνομία.

Νόρμα συνιστά οτιδήποτε λειτουργεί ή χρησιμεύει ως μέτρο, κανό-

ως ελεγκτικοί μηχανισμοί του νέου δικαιώματος χρήσης, η αποδοχή του δυνητικού χρήστη πραγματοποιείται **‘κατ’ εξαίρεση’**, υπό την προϋπόθεση της κάλυψης τυποποιήσιμων χαρακτηριστικών ασφαλείας.

Η **είσοδος** σε ένα θύλακο πραγματοποιείται συχνά από σημεία ελέγχου, είτε αυτοματοποιημένων συστημάτων είτε φυσικών προσώπων. Ο δυνητικός χρήστης του θυλάκου ταυτοποιείται κάτω από όρους διέλευσης, οι οποίοι μπορεί να αφορούν χαρακτηριστικά, ιδιότητες, ικανότητες, με την παρουσία τους να εξασφαλίζει το δικαίωμα χρήσης του χώρου. Η έννοια της εξαίρεσης κατοικεί στους θυλάκους⁴⁴, αποτελώντας τη βάση της διαδικασίας ελέγχου, προσδίδοντας την εντοπισμένη συνθήκη της άρσης των νομοθετικών ορίων και αποδίδοντας ταυτότητα στο χρήστη. Ο χώρος των θυλάκων εγκαθιδρύεται έτσι ως κατάσταση εξαίρεσης, ως ‘ψευδοδημόσιος’ και η δικαιοδοσία παρέχεται σε όσους τηρούν το **‘πρωτόκολλο χρήσης’**. Τα θεσμοθετημένα δικαιώματα αναστέλλονται, εντοπίζοντας την εξαίρεση στο χωρικό περίγραμμα της αναστολής. Βλέπουμε πως οι περιοχές των θυλάκων συνιστούν μία υβριδική περίπτωση δημόσιου, όπου το κοινό-χρηστο επιμερίζεται, αντιμετωπίζεται ως ιδιωτικό και υπάγεται έννομα εκτός νόμου. Η επικράτεια της αναστολής γίνεται έτσι η **εδραιωμένη ‘κατάσταση έκτακτης ανάγκης’**, ο παρενθετικός

νας ή πρότυπο. Πρόκειται για αρχή που διέπει τις δραστηριότητες και ρυθμίζει τη συμπεριφορά ομάδας ανθρώπων. Η νόρμα αναφέρεται σε κάτι ευρύτερα αποδεκτό, όπως την επίσημη μορφή μιας γλώσσας, αυτή που διδάσκεται στο σχολείο και χρησιμοποιείται από τους κρατικούς φορείς. βλ. λεξικό νεοελληνικής γλώσσας Μπαμπινιώτη, σ. 1202, 1203

44 Σταυρίδης Σ., *Σύγχρονη πόλη και ‘κατάσταση έκτακτης ανάγκης’*, ό. π., σ. 154

χωροχρόνος της νόμιμης εξαίρεσης που προασπίζεται τη νομιμότητα και την ‘κανονικότητα’, με τις ευλογίες της αστικής διακυβέρνησης και το διαφοροποιητικό ‘έξω’ να την ‘επικαιροποιεί’ και επιβεβαιώνει.

5. λυόμενο του σεισμού του 1999 στην Πάρνηθα
φιλοξενεί ακόμη κατοίκους της Αττικής

3.2 αστικές αποτυπώσεις της έννοιας της εξαίρεσης

Αναλύοντας περισσότερο την έννοια της **εξαιρέσης**, παραθέτουμε τη φράση του Giorgio Agamben για μια 'πλασματική κατασκευή, η οποία κατευθύνει το *arcanum imperii* (=μυστήριο της εξουσίας) της εποχής μας⁴⁵. Ταυτόσημη για τον Ιταλό φιλόσοφο με την 'κατάσταση έκτακτης ανάγκης', η κατάσταση εξαίρεσης χαρακτηρίζεται ως πλασματική κατασκευή που ακροβατεί 'ανάμεσα στο δικαιοκτικό σύστημα και την πολιτική' και ως 'σημείο της μέγιστης έντασης'⁴⁶ δύο αντιθετικών δυνάμεων, αυτής της θέσπισης του δικαίου και εκείνης της απενεργοποίησής του. Πρόκειται για πεδίο σε μεγάλο βαθμό αχαρτογράφητο, ως εκ τούτου ασαφές όσον αφορά τον ορισμό του.

Ο Agamben τοποθετεί την εξαίρεση στο επίκεντρο της 'κιβωτού', όπως αποκαλεί την εξουσιαστική μηχανή, και την επεξηγεί ως κενή χωρικά, ωστόσο αποτελεσματική στο να θέτει την ανθρώπινη ανομία απέναντι στο δίκαιο. Διαβάζουμε για 'ουδέτερο έδαφος', 'σημείο ανισορροπίας', 'κενό χώρο', μια ζώνη αναστολής της εφαρμογής του δικαίου, σε αντικατάσταση του **ρήγματος** μεταξύ του κανόνα και της εφαρμογής του, περιοχή που εξασφαλίζει την επιβίωση του εκάστοτε συστήματος μέσω της προσωρινής αναστολής του, λειτουργώντας ουσιαστικά βάσει νόμου, αλλά 'σε μια συνθήκη άρσης των ορίων του'⁴⁷. Το επίπλαστο αυτό κενό μεταξύ δικαστικής και

45 Agamben G., *Κατάσταση εξαίρεσης*, Πατάκης, Αθήνα 2015, σ. 148

46 ό. π., σ. 149

47 Σταυρίδης, *Σύγχρονη πόλη και 'κατάσταση έκτακτης ανάγκης'*, ό.π., σ. 152

εκτελεστικής εξουσίας, λοιπόν, διαρθρώνει την ανθρώπινη δράση, η οποία δε σχετίζεται με το δίκαιο, με τον κανόνα, ο οποίος δε σχετίζεται με τη ζωή⁴⁸. Ο Agamben διευκρινίζει πως η δυνατότητα διάρθρωσης ανομίας και νόμου δεν εξαλείφει το ρήγμα. Αυτό που πραγματοποιείται μέσα από την εξαίρεση, την πλασματική δηλαδή διάρθρωση ζωής και δικαίου, είναι η πρόσβαση στο ρήγμα και την αδυνατότητα σύνθεσής του.⁴⁹ Για τον Agamben, η πιο χαρακτηριστική περίπτωση εντοπισμένης εξαίρεσης είναι το στρατόπεδο συγκέντρωσης, με τους χωρικά εκτοπισμένους, απογυμνωμένους από δικαιώματα, να υφίστανται την εξουσία αυτών που 'επωφελούνται κερδίζοντας δύναμη' από την αναστολή του νόμου.⁵⁰

Όσον αφορά τις εντοπισμένες εξαιρέσεις στο σύγχρονο αστικό περιβάλλον, διακρίνουμε εντοπισμένες περιοχές **προνομίων**, αλλά και τόπους **περιθωριοποιημένους**. Οι θύλακοι των προνομιούχων αποτελούν κέντρα συσσώρευσης ισχύος, με την ισχύ αυτή να διακρίνεται ως κυβερνητική ή διοικητική, καταναλωτική, αλλά και κοινωνική-οικονομική. Περιλαμβάνουν περιοχές κατοικίας πληθυσμών ανώτατης κοινωνικής προέλευσης, περιτειχισμένες κοινότητες με πλήρως αντιθετική 'φυσιογνωμία' από άλλες οριοθετημένες γειτονίες. Σε αυτές τις περιοχές, η εξαίρεση απομακρύνεται από τα χαρακτηριστικά μιας ετεροτοπικής συνθήκης, τα οποία 'έξανεμίζονται' κατά την αποκρυστάλλωση θυλάκων- ταυτότητας για εκλεκτούς. Οι οχυρωμένες κοινότητες των προνομιούχων στερούνται, λοιπόν, τα ετεροτοπικά ιδιώματα, κα-

48 Agamben G., *Κατάσταση εξαίρεσης*, ό. π., σ. 148

49 ό. π., σ. 150

50 Σταυρίδης Σ., ό.π., σ. 151, 152

θώς λειτουργούν περισσότερο ως σύνορο παρά ως όριο- κατώφλι.⁵¹ Στις ευνοημένες περιπτώσεις θυλάκων ανήκουν, θα λέγαμε, και οι χώροι προσωρινής παραμονής, στους οποίους η ισχύς της εντοπισμένης τάξης διαρκεί για το χρήστη όσο και η 'κατοίκηση' της εκάστοτε εξαίρεσης. Στους 'χώρους διερχομένων', όπως συναντάμε αλλιώς διατυπωμένους τους χώρους προσωρινής παραμονής⁵², ο έλεγχος διεξάγεται μέσω εφήμερης τυποποιημένης ταυτοποίησης και οι προϋποθέσεις χρήσης περιορίζονται στην 'απόδειξη της προκαταβολικής αθωότητας' του δυνητικού χρήστη. Στερούμενοι χαρακτηριστικών ιστορικής σημασίας, αναγνωρίσιμοι στον αστικό ιστό ως δίκτυο εξαιρέσεων με επαναληπτικότητα χρήσης, οι χώροι της 'αναπαραγωγής της συνήθειας' διέπονται, επομένως, από τοπικούς κανόνες που 'αναγεννούν' την ταυτότητα των χρηστών όταν τους εντοπίζουν.⁵³

Στους κατοικήσιμους θυλάκους τώρα, η χρή-

51 Σταυρίδης Σ., *Μετέωροι χώροι της ετερότητας*, ό. π., σ. 231

‘Με δυο λόγια, γίνεται η ετεροτοπική συνθήκη να μην εξανεμιστεί στον ορίζοντα μιας συμφωνίας με το δήμο ούτε να εξουδετερωθεί στην παγίωση της αίσθησης ενός θυλάκου- ταυτότητας προορισμένου να κατοικείται μόνο από κάποιους εκλεκτούς;’

52 Ο Σ. Σταυρίδης, μέσα από τους *Μη Τόπους* του Augé (1995), κάνει λόγο για 'χώρους διερχομένων', όπως τα πολυκαταστήματα, οι ξενοδοχειακές αλυσίδες, οι χώροι μαζικής εστίασης, τα βενζινάδικα. Κοινός τόπος όλων αυτών των εξαιρέσεων που, 'αποτελούν ίσως το υπόδειγμα μιας νέας αστικής ζωής, όπου οι χώροι της συνήθειας θα ορίζονται ως ένα δίκτυο από εντοπισμένες εξαίρεσεις', είναι η έλλειψη 'συλλογικής αναφοράς' των χρηστών, με τους τελευταίους να λειτουργούν απλά έχοντας συναινέσει στον 'έλεγχο εξομάλυνσης' και την προσωρινή, μεμονωμένη ταυτοποίηση.

53 Αυτοί οι 'τόποι- μη τόποι' της συνήθειας και της προσωρινότητας (βλ. παραδείγματα τέτοιων τόπων στην υποσημείωση 14) δε διακρίνονται για την ιστορική τους αξία ή τα διαφοροποιητικά στοιχεία ενός τόπου με ιδιαίτερο χαρακτήρα, ως εκ τούτου δεν αξιοποιούνται ως τέτοιοι και η ταυτοποίηση των χρηστών τους είναι συγχρόνως 'προσωρινή, τυποποιημένη και χωρίς βάθος'.

ση αφορά σαφώς πιο προσδιορισμένες ομάδες. Από τη μία όψη της εξαίρεσης, οι οχυρωμένες γειτονιές των εύρωστων οικονομικά πληθυσμών της πόλης και από την άλλη, γειτονιές στο αστικό όριο, είτε κυριολεκτικά είτε (και) μεταφορικά. Διαμορφώνονται έτσι θύλακοι- εγγυητές ασφάλειας για την περιοχή εντός ή εκτός τους αντίστοιχα. Έχει ήδη αναφερθεί ότι οι θύλακοι συνιστούν δυναμικές χωροχρονικές ασυνέχειες, ωστόσο, σε αυτό το σημείο, γίνεται φανερό ότι οι ασυνέχειες αυτές ευνοούν και αναπαράγουν κοινωνικές αντιφάσεις και αναδεικνύουν τις κυριαρχικές σχέσεις του μητροπολιτικού πεδίου.⁵⁴ Διαφυλάσσοντας την αδιατάρακτη ύπαρξη των θυλάκων όσον αφορά τα προνομιούχα οχυρά και εγγυώμενες την κοινωνική ομαλότητα για την επικράτεια που 'εξαιρείται' των μεθοδικά περιθωριοποιημένων εξαιρέσεων, οι πολιτικές του κοινωνικού αποκλεισμού οργανώνουν θυλάκους μετέωρους, δίχως νομικές εξασφαλίσεις και, πολύ συχνά, δίχως την προστασία των πολιτικών και κοινωνικών τους δικαιωμάτων. Αυτές οι εξαιρέσεις, στην κατεύθυνση της εξώθησης των 'απόβλητων' από τις νομικές υποσχέσεις της προστασίας και της ασφάλειας, αποτελούν εν πολλοίς διαχρονικά δείγματα εντοπισμένων καταστάσεων έκτακτης ανάγκης, χωρίς βέβαια να κατοικούνται μόνιμα (όπως η κατοίκηση των προαστίων- υπνωτηρίων και των συνοικιών των μεταναστών, των απομονωμένων θυλάκων των εργατών- μεταναστών, των περιχαρακωμένων 'ζωνών προσωρινής διαμονής' των προσφύγων). Οι πολλαπλές εξαιρέσεις του κοινωνικού αποκλεισμού αποσκοπούν, λοιπόν, στην προσέγγιση μιας επίπλαστα αποστειρωμένης κοινωνικής ζωής για

54 ό. π., σ. 155, 159

όσους κινούνται εκτός τους. Παράλληλα, οι μη κάτοικοι των τόπων των εκτός, βιώνουν την καθημερινότητα μέσα από την επισφάλεια της παρανομίας. Όπως είδαμε, εδώ η άρση των εγγυήσεων λειτουργεί ως προϋπόθεση παροχής της στέγης ή της εργασίας, της επιβίωσης δηλαδή όσων υφίστανται την εξαίρεση υπό δυσμενείς όρους.

‘Ο κάτοικος- ως- μετανάστης ζει και εργάζεται σε τόπους που βλέπει να χάνονται κάτω από τα πόδια του, τόπους που μεταπίπτουν σε μη τόπους καθώς δεν τον εν- τοπίζουν (που σημαίνει χαρακτηρίζουν) παρά προσωρινά. Ο μετανάστης, όριο τούτης της φιγούρας, δεν είναι παρά ο κατεξοχήν κάτοικος των μη τόπων, αναγκασμένος να διαμένει υπό όρους. Μη κάτοικος ίσως των τόπων των άλλων, ένας άνθρωπος τράνζιτ σε ένα επισφαλές καθεστώς παρανομίας.’⁵⁵

55 ό. π., σ. 157

3.3 η εξαίρεση στην περίπτωση του κατειλημμένου χώρου

Στα πλαίσια της ύπαρξης και δράσης του κατειλημμένου χώρου και ακολουθώντας την αντίστροφη συλλογιστική, η άρση των νομοθετικών εγγυήσεων εντοπίζεται ως πιθανό επακόλουθο της κατειλημμένης συνθήκης. Εδώ η εξαίρεση δεν είναι αποτέλεσμα νομιμοποιημένης ή νομιμοποιητικής διαδικασίας. Εστιάζοντας μάλιστα στην ελληνική περίπτωση, θα δούμε πως ‘οι καταλήψεις στέγης ήταν ανέκαθεν παράνομες’ (με εξαίρεση την κατάληψη *Κεραμεικού και Μυλλέρου*)⁵⁶. Σε αντίθεση με ορισμένα ευρωπαϊκά εγχειρήματα, οι εγχώριες περιπτώσεις κινούνται διαχρονικά, λόγω της πολιτικής και κοινωνικής τους διάστασης, μακριά από το δίπολο νόμιμο- παράνομο και τη ‘διαπραγμάτευση με το κράτος και τους θεσμούς του, εκτός από την αναγκαστική τους συνάντηση με τις διωκτικές και δικαστικές αρχές κατά τη διάρκεια των επιχειρήσεων καταστολής και των συνακόλουθων συλλήψεων’.⁵⁷ Η έλλειψη, λοιπόν, ειδικής νομοθεσίας για τις καταλήψεις, γεγονός που συναντάται σε περιπτώσεις καταλήψεων του εξωτερικού, τις εντάσσει **‘σε μια ιδιότυπη ‘κατάσταση εξαίρεσης’**, που φαίνεται πως επιφυλάσσεται για το ανταγωνιστικό κίνημα εν γένει και πρακτικά μεταφράζεται στην ευχέρεια **‘εκτροπής της νομοθεσίας προς αυταρχικότερες μορφές ή τη διασταλτική ερμηνεία των νόμων προς την ίδια κατεύθυνση’**⁵⁸. Έτσι, δεν κάνουμε λόγο για έννομη περιθωριοποι-

56 Σούζας Ν., *Σταμάτα να μιλάς για θάνατο μωρό μου*, ό. π., σ. 151. Ακολούθως εξηγείται η περίπτωση της Κεραμεικού και Μυλλέρου.

57 ό. π., σ. 151, 152

58 ό. π., σ. 152

ηση, αλλά για εντοπισμένη **αστική ασυνέχεια**, με την όποια νομική αναστολή να πραγματοποιείται εκτός κρατικού σχεδιασμού. Κατά συνέπεια, η αναστολή συνιστά 'αυθαιρεσία' εντοπισμένη χωρικά και χρονικά, την οποία ο αστικός νόμος δεν 'επιβεβαιώνει' στο ρόλο της εξαίρεσης 'στο όνομα κάποιας αναγκαιότητας'⁵⁹. Στους εξωθεσμικούς χώρους που μας απασχολούν, απουσιάζουν, προφανώς, ο εξομαλυντικός έλεγχος και οι διαδικασίες ταυτοποίησης θυλάκων όπως εκείνοι της 'συνήθειας' ή των προνομίων (δεν υφίσταται ζήτημα ταυτοποίησης και πρωτόκολλο χρήσης).

Ως περιπτώσεις αστικών ετεροτοπιών όπου 'κατοικείται η εξαίρεση'⁶⁰, οι καταλήψεις λειτουργούν με μία λογική **ανεστραμμένων χαρακτηριστικών** σε σχέση με τους καλά φυλασσόμενους θυλάκους της κατανάλωσης, της διοικούσας ελίτ και των πολλαπλά οχυρωμένων καταφυγίων της. Το όποιο πρωτόκολλο χρήσης δε ρυθμίζεται κρατικά, ως εκ τούτου η εκάστοτε χωροχρονικότητα βρίσκεται υπό διαρκή διεκδίκηση. Η σχέση της πραγματικότητας της κατάληψης, επομένως, με το 'έξω' αναγνωρίζεται ως εξ' ολοκλήρου δυναμική. **Ο έλεγχος διεξάγεται εκτός της εξαίρεσης και επιχειρεί αδιάκοπα τη μετατόπιση των ορίων του.** Κοινά σημεία εντοπίζονται, βέβαια, στη σύγκριση των καταλήψεων με τους μετέωρους θυλάκους των απόβλητων. Και στις δύο περιπτώσεις, το κράτος αιτιολογεί τη χρήση βίας εναντίον τους, θέτοντας τον αστικό νόμο σε ρόλο εγγυητή. Κάπου εδώ εντοπίζουμε και την τομή του θυλάκου, δηλαδή της εδραιωμένης, προσωρινά ή πιο μόνιμα, εξαίρεσης 'στο έδαφος μιας αστικής συ-

59 ό. π., σ. 153

60 ό. π., σ. 154

νέχειας', με τις τακτικές άσκησης εξουσίας στην πόλη συνολικότερα. Στο οπλοστάσιο των εφαρμογών της αστυνόμευσης έρχεται να συμβάλλει τα μέγιστα η κατάσταση έκτακτης ανάγκης, η οποία 'προετοιμάζεται μεθοδικά, για να παραβιάζει τις πόρτες κατά βούληση'⁶¹.

Διαπιστώνουμε ότι η επιτήρηση του κατειλημμένου χώρου δεν είναι εφικτή με τον ίδιο τρόπο που εφαρμόζεται σε ένα ελεγχόμενο δίκτυο θυλάκων, όπως συμβαίνει και με άλλες περιοχές περιορισμένης ελεγκσιμότητας, για παράδειγμα τους χώρους του μετρό, τις 'φαβέλες' ή εγκαταλειμμένες μεταβιομηχανικές περιοχές⁶². Ο έλεγχός του, λοιπόν, επιχειρείται μέσα από την **άρση των νομοθετικών ορίων**, με τις τακτικές επιτήρησής του να προσεγγίζουν κάποτε τη χωροχρονική παρένθεση του θυλάκου και τη λειτουργική επίκληση μιας εξαίρεσης. Τα κατειλημμένα κτίρια 'καταλαμβάνουν' τελικά τη θέση της εξαίρεσης με όρους ετεροτοπικούς και μάλιστα μιας 'οριακής' ετεροτοπίας, η οποία ονοματίζεται και εντοπίζεται ως απειλή⁶³ όταν η καταστολή γίνεται υπό συνθήκες 'έκτακτης ανάγκης', όμως, καθώς διαφεύγει των νομιμοποιητικών πλαισίων των θυλάκων, κατορθώνει να λειτουργεί σε ρόλο ρήγματος που εμπεριέχει την 'πιθανότητα της εκτροπής'⁶⁴. Για τον Φουκώ, 'οι ετεροτοπίες προϋποθέτουν πάντα

61 Φιλιππίδης Χ., *Πόλη, κρίση και πυρωμένο σίδηρο, επιτελώντας την κατάσταση έκτακτης ανάγκης in situ, futura*, Αθήνα 2014, σ. 47

62 Φιλιππίδης Χ., *Σώμα, χώρος και πολιτικές της καθαρ(ι)ότητας*, Επίμετρο: *Το μετρό ως βιοπολιτική συνθήκη και ο ρόλος της καθαριότητας στο αθηναϊκό παράδειγμα*, Ελευθεριακή κουλτούρα, Αθήνα 2007, σ. 117- 124

63 Σταυρίδης Σ., *Σύγχρονη πόλη και 'κατάσταση έκτακτης ανάγκης', ..., ό. π., σ. 152*

64 Σταυρίδης Σ., *Οι χώροι της ουτοπίας και η ετεροτοπία*, ό. π., σ. 61, 63

ένα σύστημα ανοίγματος και κλεισίματος που τις απομονώνει και τις καθιστά διαπερατές την ίδια στιγμή'.⁶⁵ Στην περίπτωση μας, οι 'κατειλημμένες' ετεροτοπίες, ως αντι-θεσμοί, άρα και πιο δυναμικές ως προς την 'περατότητα των ορίων' τους και την πιθανότητα ανάδειξης 'αθεσμοποίητων ετεροτοπικών συμπεριφορών' και γνωρισμάτων μεταβατικών τόπων, προσεγγίζουν κάποτε το σύνορο και κάποτε την κατάργησή του.⁶⁶ Εδώ, τα όρια ελέγχονται και γίνονται, ως εκ τούτου, περισσότερο αισθητά, όταν καθιστούν την είσοδο εφικτή υπό όρους, σε περιστάσεις όπου το εσωτερικό απειλείται από τις στρατηγικές της έκτακτης ανάγκης. Αυτό, όμως, που χαρακτηρίζει την (πολιτική) κατάληψη/(κατάληψη στέγης) είναι, όπως προείπαμε, η δράση της μέσα από τη μετέωρη θέση ενός **ρήγματος**.

Η έννοια του ρήγματος, για τον Βάλτερ Μπένγιαμιν, εκφράζεται χωροχρονικά και παρομοιάζει 'ένα **πέρασμα**, μια δυνητική **μετάβαση** προς κάτι άλλο από εκείνο στο οποίο η ροή του χρόνου εκβάλλει', μια αφύπνιση μέσα στη συνήθεια της διαδοχής του χρόνου και της 'κυκλικότητας των γεγονότων της σύγχρονης ζωής', η οποία 'αντιτάσσει την προοπτική της ανατροπής, της ασυνέχειας, της ρήξης'.⁶⁷ Είναι η μεταβατική αυτή περιοχή και χρονική διάρκεια, η οποία αναλύθηκε με τον όρο κατώφλι. Με τον ενδιαμέσο χώρο του κατώφλιού να αποτελεί εν δυνάμει ετεροτοπική 'ζώνη' και όχι σύνορο, καθώς το τελευταίο καταργεί κάθε μεταβατικότητα από το εκάστοτε όριο, αποκλείει την όσμωση μεταξύ των χώρων

65 ό. π., σ. 66

66 ό. π.

67 ό. π., σ. 61

που το κατώφλι επιτρέπει, χωρικά και χρονικά, να αμφισβητηθούν, την 'προέλευση' και τον 'προορισμό'.⁶⁸

Η κατάληψη, λοιπόν, ως ένα διευρυμένο, 'πλούσιο σε συμβολικό δυναμικό', 'αλληγορικό' **κατώφλι**, κινείται μεταξύ μιας δεδομένης και μιας ενδεχόμενης κοινωνικής συνθήκης. Η ετεροτοπική της διάσταση παρέχει χώροχρονο στην προσέγγιση της οριακότητας (liminality) ενός κατωφλιού και την ύπαρξη νέων ταυτοτήτων και εμπειριών.

3.3.1 επανοικειοποίηση του νεοκλασικού κατειλημμένου χώρου

Σε μια προσπάθεια περαιτέρω κατανόησης των ιδιωμάτων του κατειλημμένου χώρου και κυρίως εκείνου των πολιτικών καταλήψεων και των καταλήψεων στέγης, αξίζει να διερευνήσουμε τον τρόπο με τον οποίο 'εκφέρεται', μέσω του ίδιου του κατειλημμένου κελύφους, η έννοια του ετεροτοπικού ρήγματος μέσα στην αστική πραγματικότητα. Οι προσεγγίσεις που θα συμβάλλουν στη διερεύνηση αυτή επικεντρώνονται, όπως καταλήξαμε στο δεύτερο κεφάλαιο, στο μητροπολιτικό πεδίο της Αθήνας την περίοδο 1988- 1991. Μία γενική παρατήρηση σχετικά με το κατειλημμένο κτίριο είναι πως ο πρώτος και αμεσότερος διάυλος επικοινωνίας του με την πόλη είναι οι **όψεις** του 'σώματός' του.⁶⁹ Έχουμε ήδη σχολιάσει ότι τα εν λόγω κελύφη αναπτύσσουν σχέσεις μετάβασης με το περιβάλλον τους. Οι όψεις, λοιπόν, παραλαμβάνουν ένα **λεξιλόγιο** και συγχρόνως το βά-

68 ό. π., σ. 59

69 c/krumel, *Μεταξύ διαθλασμένου βέλους και ευθείας γραμμής*, merry: *Metamorphosis*, Primitive, Αθήνα 2005, σ. 4

ρος της άμεσης σύγκρουσης κάθε κτιρίου με το αστικό τοπίο, αλλά και με την ίδια του την πρότερη εικόνα. Οπτικοποιούν, θα λέγαμε, τις χρονικές διαρρήξεις της ετεροτοπικής εξαίρεσης.

Η **σημειολογία** που αναπτύσσεται, εξελίσσεται διαρκώς, από την εκκίνηση της εκάστοτε κατάληψης και καθ' όλη την πορεία της στο χρόνο, παράγοντας έτσι μια 'μόνιμα προσωρινή εικόνα' και πολλαπλότητα στα νοήματα που αποτυπώνονται στις επιφάνειες.⁷⁰ Πιο συγκεκριμένα, στο αθηναϊκό παράδειγμα, η επιλογή στέγασης της κατάληψης έρχεται να καταστήσει ακόμη πιο ιδιόζουσα την πολυσημία των όψεων. Αναφερόμενοι σε κτιριακές επιλογές, φυσικά και δεν παρακάμπτουμε τα πρωταρχικά κίνητρα, δηλαδή το διαθέσιμο κτιριακό απόθεμα και το ευνοϊκό ιδιοκτησιακό καθεστώς. Ωστόσο, δε μπορούμε να παραβλέψουμε το γεγονός ότι τα κτίσματα της πρώτης καταληψιακής περιόδου είναι κτίσματα με **νεοκλασικά στοιχεία**.

Κάνουμε λόγο κυρίως για κτίρια του ύστερου νεοκλασικισμού, ο οποίος 'δεσπόζει και καθορίζει το αθηναϊκό τοπίο από την ίδρυση του ελληνικού βασιλείου (1832) μέχρι χοντρικά τις αρχές της τρίτης δεκαετίας του 20^{ου} αιώνα'⁷¹. Διαβάζουμε σχετικά πως 'ο νεοκλασικισμός εξέφρασε πιστά τις αξίες και τις αντιλήψεις της αθηναϊκής αστικής τάξης είτε ως ευρωπαϊκός ρομαντικός εκλεκτικισμός (στη γέννησή του) είτε ως ελληνοποιημένο παράγωγό του και συμβολικά τη συνόδευσε έως και πριν το β' παγκόσμιο πόλεμο. Με τον εκθρονισμό, λοιπόν, της αστικής τάξης από το κέντρο,

70 ό. π., σ. 5

71 ό. π., σ. 14

υπό την πίεση των όρων φυγής που είχαν διαμορφωθεί, τα αρχιτεκτονικά της σύμβολα, τα οποία συνεχίζουν και παραμένουν στον τόπο τους, αρχίζουν να εμφανίζουν σημάδια φθοράς, τόσο κυριολεκτικής όσο και εννοιολογικής.⁷² Η σταδιακή ‘προαστιοποίηση’ της αστικής τάξης από τη δεκαετία του 1970 οδηγεί και στην εγκατάλειψη της νεοκλασικής παράδοσης. Με την προσοχή στραμμένη πλέον στον εκσυγχρονισμό της πρωτεύουσας, τμήμα της νεοκλασικής κληρονομιάς ήταν αυτό που τελικά αποκαταστάθηκε, ενώ, κατά τα άλλα, τα κτίρια είτε κατεδαφίστηκαν είτε επιβιώνουν, αν και αστικά στο επίκεντρο, συχνά στο περιθώριο και συνδεδεμένα με αναδυόμενες κουλτούρες⁷³, μακριά από τη διαμορφούμενη ‘φυσιογνωμία’ των οικονομικά επικρατέστερων. Η ήδη διαρρηγμένη νεοκλασική σημειολογία εκτρέπεται περαιτέρω, όταν κάποια από τα κτίσματά της εξέρχονται από την αδράνεια και συνεχίζουν την πορεία τους, αυτή τη φορά σαν κατειλημμένα κελύφη. **Φέροντας ‘την αυθύπαρκτη ιδιότητα του μόνιμα ορατού’ στο αστικό συνεχές, οι καταλήψεις εκτρέπουν διαρκώς εννοιολογικά τα κτίρια όπου δραστηριοποιούνται, με την εκτροπή να αποτελεί μέρος της όψης τους, επομένως και της όψης της πόλης.**⁷⁴

Από εμβλήματα της οικονομικής υπεροχής των μεγαλοαστών, σε χωρικές αποτυπώσεις της αντιπαράθεσης ‘επίσημης’ κουλτούρας και αντικουλτούρας στην καρδιά άσκησης της κεντρικής πολιτικής και των κοινωνικών εξελίξεων, η θέση, η κλίμακα και η μορφή των νεοκλασικών συγκρο-

72 ό. π., σ. 14

73 ό. π., σ. 15

74 ό. π., σ. 17

τούν τον πιο εύγλωττο φορέα των ίδιων των επεμβάσεων αμφισβήτησής τους.⁷⁵

Ο 'κτιριακός ξενιστής' διανθίζεται ακατάπαυστα με μια ιδιότυπη 'συνθετική διαδικασία', η οποία δεν παρουσιάζει απαραίτητα σύμπνοια στις κατά καιρούς επιλογές, αφού διεξάγεται χωρίς κάποιο συγκεκριμένο αισθητικό στόχο και από διαφορετικούς χρήστες (της όψης, σχετιζόμενους ή μη με την κατάληψη αυτή καθαυτή)⁷⁶, ωστόσο παραμένει σαφής ως προς το σημαινόμενο. Οι όψεις διαμορφώνονται μεταξύ μιας **διαρκούς προσθαφαίρεσης πληροφορίας**, σημείων που, παραδομένα στο χρόνο, εγκαταλείπουν κάποτε τις επιφάνειες και σημείων που 'επικάθονται' σε αυτές και μεταστρέφουν έτσι τον πρότερο συμβολισμό τους. Η **σημειολογική ρήξη** λειτουργεί διττά, συγκρούεται και επικοινωνεί με το έξω, συγκρούεται και επανοικειοποιείται το κέλυφος και το εσωτερικό. Η κατάληψη, λοιπόν, και η επανοικειοποίηση του νεοκλασικού προϋποθέτουν την ασυνέχεια που παράγουν οι συγκρούσεις. Διαβάζουμε ότι: 'αυτό καθαυτό το εγχείρημα της κατάληψης συνιστά **ρίζωμα**⁷⁷, ήτοι μια ενέργεια ρήξης με το υπάρχον κανονιστικό πλαίσιο, τόσο σε συμ-

75 ό. π., σ. 18, 23

76 Διευκρινίζουμε πως οι επεμβάσεις, αλληλοσυγκρουόμενες ή αλληλοσυμπληρούμενες, δε διέπονται, βέβαια, από κανόνες, ωστόσο βρίσκονται σε νοηματική 'σύμπλευση', άρα, για τον c/krumel (ό. π., σ. 19), τα 'ζητήματα μηνυμάτων' συνιστούν ίσως το 'μοναδικό περιορισμό' των χρηστών της όψης.

77 Σούζας Ν., 'Σταμάτα να μιλάς για θάνατο μωρό μου', ό.π., σ. 46.

βολικό, όσο και σε πραγματικό επίπεδο'.⁷⁸ Ακόμη, από τους Deleuze και Guattari, στο ίδιο:

Τια την καταπολέμηση της ξέφρενης απεδαφικοποίησης στην οποία επιδίδεται ο καπιταλισμός, γεννιέται το σχέδιο για ανάπλαση υλική ή μεταφορική ενός προστατευόμενου εδάφους, που θα είναι το έδαφος της ελευθερίας, [...], εδάφους που επιπλέον, με την ύπαρξή του και μόνο, θα έχει το χάρισμα να ξεχαρβαλώνει το κατεστημένο σύστημα' και πως 'πάντοτε ακολουθεί το ρίζωμα η ρήξη' διευρύνει, προεκτείνει και αναπαράγει τη γραμμή διαφυγής'⁷⁹.

Η ρωγμή στη θέση της όψης και η αστική ρωγμή στη θέση του κατειλημμένου χώρου επαναδιαπραγματεύονται, επομένως, τα όρια μεταξύ ατομικού και συλλογικού, ιδιωτικού και δημόσιου χώρου, ιδιοκτησίας και συλλογικής χρήσης, της δράσης εντός της κατάληψης και σε ακτίνα γειτονιάς και, κατ' επέκταση, σε ευρύτερα αστικά και κοινωνικά πλαίσια. Στην 'ανασύνθεση του ορίου'⁸⁰, πέρα από την παράμετρο των όψεων, κα-

Κεντρική έννοια στη σκέψη των Deleuze και Guattari, το ρίζωμα, εξηγεί ο Νίκος Σούζας, 'αμφισβητώντας τους αυστηρούς διπολικούς διαχωρισμούς', εστιάζει στην πολλαπλότητα και το 'αδιάκοπο 'γίνεσθαι''. Εν συνεχεία, παραθέτει από συνέντευξη του Felix Guattari με τίτλο 'Μια απελευθέρωση της επιθυμίας' (αναδημοσίευση στο περιοδικό *Flesh Machine*, τχ. 1, φθινόπωρο 2006, σ. 37): '[Το ρίζωμα] είναι αυτό στο οποίο ακόμα κι αθώα κείμενα, ακόμα και παιχνίδια όπως αυτά των Ντανταϊστών, ακόμα και τα κολάζ, και τα cut- ups, ίσως ιδιαίτερα αυτά τα πράγματα, θα επιτρέψουν να αποκαλύψει ένα μοτίβο παρόμοιων τομών στην πραγματικότητα, στο κοινωνικό πεδίο, και στο οικονομικό πεδίο, στο κοσμικό, και σε άλλες ροές'. Το διαρκώς μεταβαλλόμενο 'χαοτικό κολάζ θέσεων- εικόνων', λοιπόν, 'πάνω στην επιφάνεια της όψης', για το οποίο κάνει λόγο ο c/krumel (υποσημ. 121), δε μπορεί παρά να αποτελεί, δυνητικά τουλάχιστον, περιοχή αποκάλυψης ρηγμάτων διαφυγής.

78 ό. π., σ. 159

79 ό. π., σ. 159

80 ό. π., σ. 152

θοριστική είναι και η διαχείριση της πρόσβασης. Η πόρτα⁸¹, η 'κυριολεκτική πύλη- είσοδος'⁸² στο εκάστοτε κτίριο, παραβιάζεται κατά τη μαζική είσοδο των καταληψιών⁸³. Οι Adilkno σχολιάζουν: 'Η πόρτα ήταν το σημείο διαμέσου του οποίου διέσχιζες το σύνορο προς τον άλλο κόσμο. Η βία απέναντι στην πόρτα ήταν η παραβίαση του νόμου, ο οποίος προσέδιδε στη ζωή τη σταθερή, στεγανή της διάσταση. Η πρωτογενής βία οφειλόταν στο γεγονός ότι η πόρτα έπαυε ξαφνικά να είναι μία συμβολική διάκριση, αλλά κατέληγε ένα μόνο συγκεκριμένο αντικείμενο. Η καθημερινή πραγματικότητα και η άλλη πραγματικότητα αγ-

6. όψη της Villa Amalias

81 Η πόρτα παραπέμπει 'παραδοσιακά' στον προαναφερθέντα διαχωρισμό μεταξύ ατομικής ιδιοκτησίας και συλλογικής χρήσης. Ο συμβολισμός αυτός ισχυροποιείται, δεδομένου του ότι τα κτίρια που καταλαμβάνονται ανήκουν, συνήθως, σε δημόσιους οργανισμούς (κτίρια είτε δημόσια είτε ιδιωτικά, κατά κύριο λόγο κατοικίες, που έχουν περιέλθει στη δικαιοδοσία του δημοσίου) και οι καταληψίες στοχεύουν στη δημόσια χρήση και απεύθυνση των εγχειρημάτων.

82 c/krumel, *Μεταξύ διαθλασμένου βέλους και ευθείας γραμμής, mery: Metamorphosis, Primitive*, Αθήνα 2005, σ. 4

83 Σούζας Ν., *Σταμάτα να μιλάς για θάνατο μωρό μου, ..., ό. π.*, σ. 152.

γίζονταν στην πόρτα⁸⁴.

Στη συνέχεια, η πόρτα ανανοηματοδοτείται ως όριο που, βέβαια, προσπαίζει πλέον το ίδιο το εγχείρημα. Επιδιώκεται η ελεύθερη πρόσβαση στο χώρο, όμως η επικρατούσα πραγματικότητα προσεγγίζει περισσότερο μια κατάσταση εν δυνάμει προσβάσιμη, καθώς 'το δίλημμα 'ανοιχτή ή σφραγισμένη πόρτα' αντιμετωπίζεται επιφυλακτικά και κατόπιν συνυπολογισμού τόσο της διάθεσης για γόνιμη αλληλεπίδραση με την κοινωνία, όσο και των ενδεχόμενων κινδύνων, που συχνά συνεπάγονται τραύματα στη λειτουργική ακεραιότητα του εγχειρήματος⁸⁵. Έτσι, η είσοδος λειτουργεί τελικά ως συμβολικό όριο με ελεγχόμενη κατάργηση για το δημόσιο χώρο, καταργώντας τον αυστηρό διαχωρισμό ιδιωτικού- δημόσιου, ωστόσο δίκως να επιτυγχάνει όσα και η όψη, η οποία 'λειτουργεί περισσότερο σαν φίλτρο δημοσιοποίησης των εσωτερικών ζυμώσεων' και 'φαίνεται να ευνοεί την επιδιωκόμενη διαδραστική σχέση με τη γειτονιά ή τον τυχαίο περαστικό'.⁸⁶

3.3.2 τα κατειλημμένα παράθυρα

Διαβάζουμε ότι οι σύγχρονες πολιτικές αστυνόμευσης για την επιτήρηση της πόλης εντοπίζουν

Ο Ν. Σούζας σχολιάζει για τη σημασία της παραβίασης: 'Δεδομένου μάλιστα ότι συνήθως πρόκειται για κτίρια που ανήκουν στην κυριότητα δημόσιων οργανισμών, ο συμβολισμός καθίσταται εντονότερος, καθώς οι καταληψίες ευαγγελίζονται μια 'πραγματικά δημόσια' χρήση του κτιρίου'.

84 c/krumel, *Μεταξύ διαθλασμένου βέλους και ευθείας γραμμής*,..., ό. π., σ. 4

85 Σούζας Ν., *Σταμάτα να μιλάς για θάνατο μωρό μου*,..., ό. π., σ. 157

86 ό. π.

τους νεκρούς χώρους⁸⁷ τους σε περιοχές που συνδέονται συχνά με τους όρους ‘άβατο’, ‘εστία ανομίας’ και ‘γαλατικό χωριό’.⁸⁸ Οι περιπτώσεις αυτές εμπίπτουν στους αστικούς θυλάκους μετωνυμικά μόνο. Αφορούν τους λεγόμενους θυλάκους αντίστασης και θυλάκους εξέγερσης, κατά συνέπεια κομβικά τμήματα της πόλης για τον ‘επίμαχο επαναπροσδιορισμό της σχέσης του κράτους με την κατάσταση έκτακτης ανάγκης’⁸⁹. Είναι περιοχές που ρηγματώνουν την πραγμάτωση του αστικού πεδίου ως ενιαίου χώρου ασφάλειας, την πολιτική δημόσιας τάξης, δηλαδή, η οποία, δανειζόμενη το εννοιολογικό πλαίσιο και την τεχνογνωσία της από αντίστοιχα πειράματα της αμερικανικής βιομηχανίας της ασφάλειας, κινείται και εγχώρια, ειδικά όσον αφορά τα επίμαχα αστικά κέντρα, βάσει μιας στρατιωτικής διαχείρισης της αστυνόμευσης. Οι άμεσες επιθέσεις, λοιπόν, σε κατειλημμένους χώρους, αποτελούν επιχειρήσεις προτεραιότητας, θα λέγαμε, για την επίτευξη της επονομαζόμενης ‘σταθεροποίησης’ στο μητροπολιτικό πεδίο, καθώς μόνο η συμβολική και υλική καταστολή τους και η εκμηδένιση των ‘κοινωνικών τους δυνατοτήτων’⁹⁰ για συλλογική αντίσταση αποτελούν δράσεις υπάκουες στις κατευθυντήριες αντιεξεγερτικές επιχειρήσεις.⁹¹ Ο Χ. Φιλιππίδης παραθέτει την σύγχρονη πρόταση του αμερικανικού εγχειριδίου αντιεξέγερσης:

‘Οι αντιεξεγερτικές προσπάθειες θα πρέπει να ξε-

87 νεκροί χώροι (dead spaces): όρος με στρατιωτική ‘προέλευση’, αναφέρεται σε σημεία του χώρου όπου είναι αδύνατο να ασκηθεί επιτήρηση και να επιτευχθεί ένοπλη πρόσβαση

88 Φιλιππίδης Χ., *Πόλη, κρίση και πυρωμένο σίδερο*, ..., ό. π., σ. 42

89 ό. π., σ. 43

90 ό. π., σ. 27

91 για την αντιεξέγερση (counterinsurgency): ό. π., σ. 29, 30

κινούν, ελέγχοντας περιοχές- κλειδιά. Η ασφάλεια και η επιρροή θα εξαπλωθούν, στη συνέχεια, μέσα από τις ασφαλείς περιοχές. Το πρότυπο αυτής της προσέγγισης βασίζεται στο να καθαρίζεις, να κρατάς και να οικοδομείς ένα χωριό, μία έκταση ή μία πόλη- και μετά να θωρακίζεις την επιτυχία, προχωρώντας σε άλλες περιοχές'.⁹²

Οι **κατασταλτικές επιχειρήσεις** στο κέντρο της Αθήνας, στα πρότυπα που αναφέρθηκαν, ανασύρουν και συγχρόνως επικαιροποιούν την εφαρμογή της κατάστασης έκτακτης ανάγκης, ανατροφοδοτώντας το επιχειρησιακό πλαίσιο και τις 'μορφές της άτυπης κήρυξής της'⁹³. Η ρητορική του **επείγοντος**, τροφοδοτούμενη από τις επιταγές της δημοσιονομικής προσαρμογής και της ανάκαμψης⁹⁴ που ακολούθησαν το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης (2008) και την πρόσληψη αστικών χαρακτηριστικών από το στρατιωτικό αντικείμενο, με τη διεθνή εισχώρησή του στους αστικούς σχηματισμούς, επεκτείνει το πλαίσιο εφαρμογών της, καταργώντας σταδιακά το διαχωρισμό της δημόσιας από την ιδιωτική σφαίρα. Η επέκταση αυτή πραγματοποιείται μέσα από τη **βίαιη κατάλυση των αναγνωρίσιμων ως υλικών ορίων ανάμεσα στο δημόσιο και το ιδιωτικό**, τη διεξαγωγή πειραματικών δοκιμών της μέσω της κατάργησης του κατωφλιού, της επίμαχης απροσδιοριστίας μεταξύ οίκου και πόλης.⁹⁵

92 ό. π., σ. 41- 42

93 ό. π., σ. 44

94 ό. π., σ. 32, 34

95 ό. π., σ. 75

Ο Χ. Φιλιππίδης σχολιάζει ένα απόσπασμα από το Κυρίαρχη εξουσία και γυμνή ζωή του Giorgio Agamben (υποσημείωση 109). Το όριο μεταξύ δημόσιας και ιδιωτικής σφαίρας είναι η εξαίρεση, αυτό που ο Σ. Σταυρίδης σχολιάζει ως 'ζώνη της μη διάκρισης νόμου- ανομίας'.

Η παραβίαση, βέβαια, δεν περιορίζεται στα στενά εννοιολογικά πλαίσια του δίπολου ενός κατ' εξοχήν δημόσιου και ενός άλλου, σε απόλυτο βαθμό ιδιωτικού πλαισίου. Στις περιπτώσεις, δηλαδή, των εφόδων στις καταλήψεις στέγης, η μετάβαση αφορά περισσότερο δύο εκδοχές του δημόσιου⁹⁶, οι οποίες, ωστόσο, διαχωρίζονται, όπως διαπιστώσαμε, ιδιαίτερα σε περιστάσεις στις περιστάσεις του 'επείγοντος', από το υλικό στοιχείο της **εισόδου**⁹⁷, επομένως γίνεται και πάλι λόγος για βίαιη κατάργηση ορίων. Ειδικά όσον αφορά το υλικό όριο της πόρτας, της οποίας η 'κλεισιτότητα', λόγω της δυνητικής μετατροπής της σε πέρασμα, σε κατώφλι δηλαδή, 'δίνει την αίσθηση μιας εντονότερης απομόνωσης από κάθε τι που βρίσκεται πέρα από αυτόν το χώρο, σε σύγκριση με έναν απλό μεμονωμένο τοίχο'⁹⁸, καθίσταται η 'οπτικοποίηση' των επιχειρήσεων της έκτακτης ανάγκης και, εν προκειμένω, της εφόδου στους κατειλημμένους χώρους.

Χαρακτηριστικό δείγμα του συμβολικού, αλλά και επιτελεστικού νοήματος που φέρουν οι δυνητικές 'πύλες' της κατάληψης είναι η σαφής αναφορά του υπουργείου δημόσιας τάξης το 2012, λίγο πριν την εκκίνηση μιας σειράς εφόδων εκκένωσης καταλήψεων στέγης σε Θεσσαλονίκη

96 ό. π., σ. 46

97 Σούζας Ν., *Σταμάτα να μιλάς για θάνατο μωρό μου, ...*, 153.

Ο Ν. Σούζας διευκρινίζει: 'Ενδέχεται, ωστόσο, μια υπερπροστατευτική στάση εκ μέρους των καταληψιών (π.χ. μια κατάληψη σιδερόφρακτη ή διαρκώς αυτοπεριφρουρούμενη) να οδηγήσει σε κοινωνική περιχαρακωση και ως εκ τούτου σε αποτελέσματα αντίθετα από τα επιδιωκόμενα'. Και συμπληρώνοντας: 'σε κάθε περίπτωση', 'η πόρτα επιτελεί το ρόλο του ορίου μεταξύ δύο διαφορετικών κόσμων, στο βαθμό που πράγματι διασχίζεται ως σύνορο ανάμεσα στο υπάρχον και το νέο τρόπο ζωής που επιδιώκουν να οικοδομήσουν οι καταληψίες'.

98 Φιλιππίδης Χ., *Πόλη, κρίση και πυρωμένο σίδερο, ...*, ό. π., σ. 46, 47

και Αθήνα, στη **Θεωρία των Σπασμένων Παραθύρων** (Broken Windows Theory)⁹⁹. Η επίμαχη ‘ορολογία’ είναι έκδηλη στη συνέντευξη του τότε αρμόδιου υπουργού Ν. Δένδια, στο ακόλουθο απόσπασμα: ‘Αυτό που βλέπαμε να διαδραματίζεται στην πατρίδα μας ήταν το φαινόμενο του ‘σπασμένου παραθύρου’. [...] Βούλησή μας είναι όχι μόνο να επιδιορθώσουμε τη ζημιά’, αλλά και να μην επιτρέψουμε να ξανασυμβεί, να ορθώσουμε ένα κοινωνικό τείχος απέναντι στην ανομία. Να βάλουμε **τέλος στα πολλά ‘σπασμένα παράθυρα’ της συλλογικής μας παρουσίας στο δημόσιο χώρο**’.¹⁰⁰ Το οξύμωρο του ‘έκτακτου λόγου ανάγκης’, όπως διαπιστώνουμε, εμφανίζεται παραστατικά στη διεκδίκηση της πρόσβασης στην εξαίρεση, καθώς η τελευταία επιχειρείται προς αποκατάσταση του ρήγματος και των ‘σπασμένων παραθύρων’, μέσω των ‘σπασμένων παραθύρων’ της εκκένωσης. Τα επαναλαμβανόμενα πειράματα παραβιάσεων κάτω από το ‘δημόσιο φως’¹⁰¹, εξελίσσουν διαρκώς την τεχνογνωσία της **αντιεξέγερσης** και μεθοδεύουν την πρωτοκαθεδρία τους στη διαχείριση πολώσεων και διεκδικήσεων στο κοινωνικό- αστικό πεδίο.¹⁰² Οι δοκιμές δεν περιορίζονται στην εκπαίδευση σε κτιριακές εισβολές. Επεκτείνονται στον αποκλεισμό ολόκληρων οικοδομικών τετραγώνων και γενικότερα την *in situ* εξάσκηση στο συντονισμό των δυνάμεων καταστολής, τα μέσα και τον εξοπλισμό που απαιτείται και όλων των εκδοχών μιας επιτυχημένης ολοκλήρωσης της εφαρμογής της κρατικής ισχύος.¹⁰³

99 ό. π., σ. 37

100 ό. π.

101 ό. π., σ. 47

102 ό. π., σ. 52, 53

103 ό. π., σ. 36, 47

Η *Θεωρία των Σπασμένων Παραθύρων* συνοψίζεται στην ακόλουθη φράση: **‘εάν το πρώτο σπασμένο παράθυρο ενός κτιρίου δεν επισκευαστεί, τα άτομα που αρέσκονται στο να σπάνε παράθυρα θα υποθέσουν ότι κανείς δεν ενδιαφέρεται για το κτίριο κι έτσι θα σπαστούν περισσότερα. Σύντομα, το κτίριο δε θα έχει καθόλου παράθυρα.’**¹⁰⁴

Τη δεκαετία του 1990, ο δήμαρχος της Νέας Υόρκης Rudolf Giuliani καθιέρωσε την πολιτική των ‘σπασμένων παραθύρων’ ως μέσο για την ανάκτηση των δρόμων της πόλης από τις ‘μικροπαρεκκλίνοσες’ συμπεριφορές, οι οποίες, όπως αμφιλεγόμενα υποστηρίχθηκε, θα οδηγούσαν σε αύξηση της παραβατικότητας, ακόμη και σε εγκληματικότητα. Αξίζει να σημειωθεί ότι η εφαρμογή της εν λόγω πολιτικής εντοπίζεται αρχικά στους χώρους του νεοϋορκέζικου **υπόγειου σιδηρόδρομου**, αναλαμβάνοντας το ρόλο του θεωρητικού ερείσματος επιχειρήσεων- σκούπα για την απομάκρυνση των ανεπιθύμητων και την επανάκτηση του μέσου από τους φερόμενους ως νόμιμους χρήστες του.

Έχουμε ήδη αναφερθεί στις εκτάσεις του μετρώσαν αστικούς χώρους περιορισμένης ελεγχιμότητας. Θα είχε ενδιαφέρον να επισημάνουμε ακόμη τον προσανατολισμό των πολιτικών αστυνόμευσής του στην **απογύμνωση των χρηστών** από τα βιολογικά τους χαρακτηριστικά, αλλά και όποια κοινωνική συμπεριφορά εκθέτει το χώρο στην πιθανότητα της εκτροπής.

104 Sheldon R., *Assessing ‘Broken Windows’: A Brief Critique*, Center on Juvenile and Criminal Justice, <http://198.170.117.218/pdf/broken.pdf>, σ. 1

Η αποτελεσματικότητα των διαδικασιών ελέγχου διέρχεται από τη θέσπιση κανονισμών, πρωτόκολλου χρήσης και νόμων. Οι συνθήκες **εξαιρέσης** του μετρώ, λοιπόν, υπαγορεύουν την κυκλοφορία των χρηστών κάτω από τους αποκλεισμούς ρύθμισης της καθαρότητας, τόσο στους χώρους μετάβασης και αναμονής όσο και στο κινητό τμήμα, αυτό της κάψουλας 'βιολογικού περιεχομένου'¹⁰⁵. Η επίπλαστη αυτή **καθαρότητα** στην προσωρινή κατοίκηση του τόπου- μη- τόπου μετρώ έρχεται σε άμεση συσχέτιση με τον πόλεμο κατά των 'μιασματικών χώρων' της πόλης. Η πάταξη της εγκληματικότητας μέσω των 'σπασμένων παραθύρων' περιλαμβάνει τη θεραπεία των 'άρρωστων κτιρίων'¹⁰⁶, κατοικούμενων ή κενών, την **απολύμανση** και επαναφορά τους δηλαδή από την οριακότητα του κοινωνικού αποκλεισμού. Οι αποκλεισμένοι θύλακοι, οι μετέωροι θύλακοι της απομόνωσης, όπως είδαμε, εμπίπτουν στην ίδια διάκριση που θέλει τα κατελημμένα κτίρια, κάποτε ακόμη και ολόκληρες τις γειτονιές τους, να αποτελούν περιβάλλοντα προς αποστείρωση. Βέβαια, η είσοδος των καταληψιών σε 'άρρωστα κτίρια' και η μετατροπή τους από 'εστίες μόλυνσης σε ελεύθερους κοινωνικούς χώρους', περισσότερο αποδίδει τα κτίρια αυτά στη γειτονιά, εξασφαλίζοντας μάλιστα κάποια κοινωνική συναίνεση, παρά τα απορρυθμίζει κοινωνικά.

Ωστόσο, η ετεροτοπία της κατάληψης, ως αστική παρέκκλιση, αντιμετωπίζεται με την κατασταλτική λογική που καθιστά τα σπασμένα παράθυ-

105 Φιλίππιδης Χ., *Σώμα, χώρος και πολιτικές της καθαρ(ι)ότητας*, Επίμετρο: *Το μετρώ ως βιοπολιτική συνθήκη και ο ρόλος της καθαριότητας στο αθηναϊκό παράδειγμα*, ..., ό.π., σ. 117- 124

106 Sheldon R., *Assessing 'Broken Windows': A Brief Critique*, Center on Juvenile and Criminal Justice, ό. π., σ. 3

ρα, τους άστεγους του μετρό και τους πλανόδιους καθαριστές, παράγοντες, αν όχι εξάπλωσης της εγκληματικότητας, τότε σίγουρα συνέχισης της εκτροπής.

Οι επιχειρήσεις παραβιάσεων των κατειλημμένων κτιρίων όμως, το σπάσιμο της πόρτας, οι έφοδοι, δηλαδή, μέσω της κατάργησης υλικών ορίων και συνάμα η προάσπιση των χώρων του πραγματικού μέσω μιας φιλολογίας ακεραιότητας των κτιριακών ανοιγμάτων συνιστούν ένα **σημειολογικό παράδοξο** για τις πολιτικές της μηδενικής ανοχής¹⁰⁷, καθώς επιτρέπει πολλαπλά ερμηνευτικά περάσματα, τόσο για την ίδια τη θεωρία της αντιεξέγερσης όσο και για το ρόλο που λαμβάνει, τελικά, το ζήτημα του πορώδους στα κτίρια του αστικού έτερου.

Τα πιθανά περάσματα των ετεροτήτων ‘φράζονται’ διαρκώς και επιχειρείται η κατάργησή τους, είτε με τη θεωρητική πολεμική εναντίον τους είτε με την έμπρακτη μεθόδευση της απομάκρυνσής τους. Στην πρώτη περίπτωση, η κατάργηση υπονοεί, θα λέγαμε, την προοπτική αποκατάστασης των κτιρίων υπό την έννοια της **επαναφοράς** στην πρότερη της κατάληψης κατάσταση- κτίρια ασφαλή, όσον αφορά τα περάσματα. Στη δεύτερη περίπτωση, η κατάργηση των περασμάτων αφορά την **εξάλειψη** των ρωγμών, όχι ως φυσικών περασμάτων, αλλά ως φραγή του ρήγματος- τα κτίρια με κλειστά, ανοικτά ή σπασμένα παράθυρα, αναγκαία, όμως, δίχως ανοίγματα προς μη επιτηρούμενες πραγματικότητες.

107 ό.π.

συμπερασματικά

διαβάσεις μιας ανεστραμμένης ετεροτοπίας

Τελικά, οι ιδιότητες που εντοπίσαμε για τον κατελιγμένο χώρο, μέσα από θεωρητικά σχήματα, αλλά και περιπτώσεις εφαρμογών τους στο αστικό πεδίο, αναδεικνύονται, θα λέγαμε, εξ' ολοκλήρου **δυναμικές**. Το ζήτημα του πορώδους των περιφράξεων και των ορίων λειτουργεί σε σύμπλευση με την καθημερινότητα και τις ανατροπές της, γεγονός που στοιχειοθετεί και την ύπαρξη των καταλήψεων ως τόπων μιας πραγματοποιούμενης ουτοπίας.

Οι όψεις των κτιρίων ακροβατούν διαρκώς ανάμεσα στο μόνιμο και το προσωρινό, την προέλευση και τον προορισμό, αρθρώνουν διάβαση και δοκιμάζουν ταυτότητες, με περάσματα συχνά ασαφή, χωρίς τη διαβεβαίωση κάποιας προκαθορισμένης έκβασης. Έτσι, η πόλη ανατροφοδοτείται με όψεις, οι οποίες πλέον αντικατοπτρίζουν την αστική αρρυθμία. Κατορθώνεται η αντιστροφή των γνωρισμάτων των φυλασσόμενων περιοχών που αναλύθηκαν ως θύλακοι, και αναδύεται το σημειολογικό παράδοξο στις κατασταλτικές πρακτικές εναντίον τους. Οι τελευταίες, κινούμενες προς την κατάργηση των υλικών ορίων των κτιρίων, (των εισόδων, των ανοιγμάτων), ενδυναμώνουν στην ουσία την εννοιολογική τους βαρύτητα. Διαστέλλουν τα φαντασιακά τους ρήγματα, ενώ παράλληλα ενισχύουν και οπτικά την εντύπωση ότι οι κατελιγμένοι χώροι αντιστρέφουν ακόμα και αυτά τα μέσα της ενδεχόμενης διάτρησης των ετεροτοπιών τους.

βιβλιογραφία

1. Adilkno, *Cracking the movement-Squatting beyond the media*, Autonomedia, New York 1994
2. Adorno, Καρύδας, Σταυρίδης, *Εισαγωγικά κείμενα για τον μονόδρομο του Βάλτερ Μπένγιαμιν*, Άγρα, Αθήνα 2004
3. Agamben G., *Κατάσταση εξαιρέσης*, Πατάκης, Αθήνα 2007
4. Arampatzi, A.; Nicholls, W.J., *The urban roots of anti-neoliberal social movements: the case of Athens, Greece*, 2012
5. Auge Marc, *Non- Places, Introduction to an anthropology of supermodernity*, transl. John Howe, Verso books, London New York 1995 (1st 1992 Editions du Seuil)
6. Αγνώστων, (2002), *Πολοδομία και Δημόσια Τάξη, Αθήνα Οχυρωμένη Πόλη*, Έκδοση της Λέσχης Κατασκόπων του 21^{ου} αιώνα (πρόκειται για αναδημοσίευση κειμένου δύο φοιτητών που παρουσιάστηκε ως διάλεξη, στη σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του Ε.Μ.Π. το 1977)
7. Αθανασίου Α., *Η κρίση ως 'κατάσταση έκτακτης ανάγκης'*, Σαββάλας, Αθήνα 2012
8. Βιοπολιτικό εργαστήριο, *Η γέννηση της βιοπολιτικής ζωής*, Θεσσαλονίκη 2001
9. Caluya, *The post-panoptic society/ Reassessing Foucault in surveillance studies* στο *Social Identities, Journal for the study of race, nation and culture*, 2010
10. c/krumel, merry, *Μεταξύ διαθλασμένου βέλους και ευθείας γραμμής-*

Metamorphosis, Primitive, Αθήνα 2005

11. Dalakoglou, Poulimenakos, *Heterotopias, Squatting and spatial materialities of resistance in Athens at times of crisis* στο *Critical Times in Greece: Anthropological Engagements with the Crisis*, Routledge, 2018
12. Davis M., *Πέρα από το Blade Runner – Αστικός Έλεγχος, η οικολογία του φόβου, futura*, Αθήνα 2008
13. De Cauter L., *The Capsule and the Network. Preliminary Notes for a General Theory.* στο *Generic City*, OASE, (54), Winter, Nijmegen : SUN Publisher, Netherlands, 2001, 122–134
14. Deleuze G., *Φουκώ*, μτφ. Τ. Μπέτζελος, Πλέθρον, Αθήνα 2005
15. Foucault Michel, *Φυλακή/ Κυβερνολογική, Δύο Κείμενα*, μτφ.- επίμετρο Δ. Κόρος, Ακυβέρνητες πολιτείες, Θεσσαλονίκη 2017
16. Harvey D., *Εξεγερμένες πόλεις, Από το δικαίωμα στην πόλη στην επανάσταση της πόλης*, μτφ. Κ. Χαλμούκου, ΚΨΜ, Αθήνα 2013
17. Hetherington K., *The Badlands of Modernity: Heterotopia and Social Ordering*, Routledge, London 1997
18. Guattari & Negri, *New Lines of Alliance, New Spaces of Liberty*, Autonomedia, 2010
19. Knox P., Pinch S., *Κοινωνική γεωγραφία των πόλεων*, Σαββάλας, Αθήνα 2009

- 20.Καζέρος Ν., Λέφας Π., *Χωρίς όρια. Οι αχανείς εκτάσεις των αθηναϊκών προαστίων*, futura, Αθήνα 2003
- 21.Καλαμαράς Π., *Πατησίων και Στουρνάρη γωνία*, Ελευθεριακή κουλτούρα, Αθήνα 2013
- 22.Λογοθέτη Μ., *Καταλήψεις στέγης: ταυτότητες και αναπαραστάσεις*, Ανακοίνωση στο διεθνές συνέδριο κοινωνιολογίας 'Ετερότητα και Κοινωνία', Αθήνα, 7- 10 Μαΐου 2003
- 23.Μαλούτας, Κανδύλης, Πέτρου, Σουλιώτης, *Το κέντρο της Αθήνας ως πολιτικό διακύβευμα*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 2013
- 24.Μαρμαράς Ε., *Για την αρχιτεκτονική και την πολεοδομία της Αθήνας, Δεκατέσσερα κείμενα και ένα αρχείο*, Παπαζήσης, Αθήνα 2012
- 25.Shelden, *Assessing 'Broken Windows': A Brief Critique*, Center on Juvenile and Criminal Justice, 2005
- 26.Stavrides S., *Heterotopias and the experience of porous urban space* στο *Loose Space*, eds. K. Franck and Q. Stevens, Taylor and Fancis, London 2006
- 27.Stavrides S., *Urban Identities: Beyond the Regional and the Global. The Case of Athens*, Αθήνα 2008
- 28.Σούζας Ν., *Σταμάτα να μιλάς για θάνατο μωρό μου, Πολιτική και κουλτούρα στο ανταγωνιστικό κίνημα στην Ελλάδα (1974-1988)*, Ναυτίλος, Θεσσαλονίκη 2015
- 29.Σταυρίδης Σ., *Μετέωροι χώροι της ετερότη-*

τας, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2010

30. Σταυρίδης Σ., *Οι χώροι της ουτοπίας και η ετεροτοπία: Στο κατώφλι της σχέσης με το διαφορετικό*, περιοδικό Ουτοπία, τεύχος 31, 1998
31. Σταυρίδης Σ., *Προς μία ανθρωπολογία του κατωφλιού*, περιοδικό Ουτοπία, τεύχος 33, 1999
32. Σταυρίδης Σ., *Στυλπνότητα, Εφήμερη πόλη* (7), Δεκέμβριος 1985, σ. 12
33. Σταυρίδης Σ., *Σύγχρονη πόλη και κατάσταση έκτακτης ανάγκης στο Σύγχρονοι μηχανισμοί βίας και καταπίεσης*, έκδοση της Εταιρείας Σπουδών (Ίδρυμα σχολής Μωραΐτη), Αθήνα 2006
34. Συλλογικό, *Crisis_Scapes: Athens and beyond*, Crisis scape.net, 2014
35. Συλλογικό από την ομάδα του εργαστηρίου 'Συναντήσεις και συγκρούσεις στην πόλη', *Urban conflicts*, Θεσσαλονίκη 2015
36. Συλλογικό, *Νησίδες σε έναν κωδικοποιημένο αστικό χώρο*, Primitive, Scorched earth, Αθήνα 2003
37. Ταβερναράκη Ρ., *Ο κατειλημμένος χώρος, το παράδειγμα των καταλήψεων στέγης*, εισήγηση για το Crisis conference, Βόλος 2013
38. Τσαβδάρου, Μακρυγιάννη, *Athens Urban Space Riots: From December 2008 Revolt to Mobilizations in the Era of Crisis*, Quaderns-e de l'Institut Català d'Antropologia, 2013
39. Τσαβδάρου, *Ο κοινός χώρος και οι νέες*

χωρικές περιφράξεις στην Ελλάδα την εποχή της κρίσης, συνέδριο 'Μεταβολές και ανα-σημασιοδοτήσεις του χώρου στην Ελλάδα της κρίσης', Βόλος, 2013

- 40.Τσαβδάρου, Μακρυγιάννη, *Urban planning and revolt*, AK Press, 2011
- 41.Φιλίππιδης Χ., *Beton arme*, Αποδομώντας (για λίγο) τον μιλιταριστικό ναρκισσισμό, futura, Αθήνα 2017
- 42.Φιλίππιδης Χ., *Πόλη, κρίση και πυρωμένο σίδερο*, επιτελώντας την κατάσταση έκτακτης ανάγκης *in situ*, futura, Αθήνα 2014
- 43.Φιλίππιδης Χ., *Σώμα, χώρος και πολιτικές της καθαρ(ι)ότητας*, Ελευθεριακή κουλτούρα, Αθήνα 2007
- 44.Φουκώ Μ., Ομιλίες και Γραπτά 1984, *Περί αλλοπνών χώρων* (διάλεξη στη λέσχη αρχιτεκτονικών μελετών, 14 Μαρτίου 1967). *Architecture, Mouvement, Continuité*, τεύχος 5ο, Οκτώβριος 1984
- 45.*Urban anarchy*, Αθήνα Ανοχύρωτη Πόλη, χωρική ανάλυση της εξέγερσης του Δεκέμβρη 2008, Θεσσαλονίκη 2010
- 46.Vradis, Dalakoglou, *Revolt and crisis in Greece, between a present yet to pass and a future still to come*, AK Press, 2011

διαδικτυακές πηγές

1. <https://www.greekarchitects.gr/gr/%CE%B1%CF%81%CF%87%CE%B9%CF%84%CE%B5%CE%BA%CF%84%CE%BF%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%B5%CF%82-%CE%BC%CE%B1%CF%84%CE%B9%CE%B5%CF%82/%CE%B7-%CF%80%CE%BF%CE%BB%CE%B5%CE%BF%CE%B4%CE%BF%CE%BC%CE%AF%CE%B1-%CF%83%CF%84%CE%B7%CE%BD-%CE%B5%CE%BB%CE%BB%CE%AC%CE%B4%CE%B1-id65c>

προσπελάστηκε στις 6/7/2017

2. <https://kompreser.espivblogs.net/2011/04/02/endiamesoixwroi/>

προσπελάστηκε στις 20/7/2018

3. <http://www.mascontext.com/issues/19-trace-fall-13/kowloon-walled-city-heterotopia-in-a-space-of-disappearance/>

προσπελάστηκε στις 2/8/2018

4. <https://nomadicuniversality.com/2012/08/15/%CE%B1%CE%B3%CE%BA%CE%AC%CE%BC%CF%80%CE%B5%CE%BD-%CE%B7-%CF%83%CF%85%CE%BD%CE%AD%CE%BD%CF%84%CE%B5%CF%85%CE%BE%CE%B7-%CF%83%CF%84%-CE%B7%CE%BD-%CE%B5%CF%843-%CF%80%CE%BB%CE%AE%CF%81%CE%B5%CF%82/>

προσπελάστηκε στις 10/9/2017

5. <http://nomadikiarxitektoniki.net/texts/without-a-proper-noun/>
προσπελάστηκε στις 15/9/2018
6. <http://www.publicspace.org/en/text-library/eng/b023-between-the-striated-and-the-smooth-urban-enclaves-and-fractal-maneuvers>
προσπελάστηκε στις 16/9/2018
7. <http://www.rebelnet.gr/articles/view/Squatting-and-Urban-Renewal--The-Interaction-of-Sq>
προσπελάστηκε στις 5/4/2017

ευρετήριο εικόνων

1. https://www.google.com/search?q=panopticon+bentham&safe=active&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=0ahUKEwimbGQvt3fAhUHUIAKHaOeCUUQ_AUIDigB&biw=1366&bih=657#imgdii=ONohlNc6hYvtfM:&imgsrc=mJux22PwzYiGOM:https://kompreser.espivblogs.net/2011/04/02/endiamesoixwroi/
2. <http://www.mascontext.com/issues/19-trace-fall-13/kowloon-walled-city-heterotopia-in-a-space-of-disappearance/>
3. ό. π.
4. https://www.google.com/search?q=%CE%BCE%CE%BF%CE%BD%CE%B1%CE%BE%CE%B9%CE%B1+%CF%84%CE%B5%CE%BB%CE%BF%CF%82+%CE%BB%CE%B5%CE%BB%CE%B1%CF%82+%CE%BA%CE%B1%CF%81%CE%B1%CE%B3%CE%B9%CE%B1%CE%BD%CE%BD%CE%B7&safe=active&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=0ahUKEwir9vrGzt3fAhXIPOwKHSLAB1EQ_AUIDigB&biw=1366&bih=608#imgsrc=YlztWPcEYYoYiM
5. <https://www.lifo.gr/mag/columns/5362>
6. <https://www.newsbeast.gr/greece/arthro/141243/edeka-hronia-meta-ta-kodeiners-paramenoun>

